

Ny Dag med Moberg

Tre föreläsningar

Ingrid Nettervik red.

Vilhelm Moberg-Sällskapet
Box 201
351 04 Växjö
0470-201 20

Copyright ©
Respektive författare och Vilhelm Moberg-Sällskapet
Omslagsbild: Logo för Dagar med Moberg
Layout: Benny Ask
Tryck: Föreningservice i Växjö 2010
ISSN 1653-0993
ISBN 978-91-976736-4-8

Innehåll

Inledning	5
<i>Ingrid Nettervik</i>	
En författare och hans historiesyn. Vilhelm Moberg och Nils Dacke	7
<i>Ulf Nilsson</i>	
Något om Vilhelm Mobergs utvandrarepos och den historiska bakgrunden	15
<i>Ulf Beijbom</i>	
”En dröm att dö för”. Vilhelm Moberg skriver samtidshistoria	30
<i>Anna-Karin Carlstoft Bramell</i>	

Inledning

Av Ingrid Nettervik

Den 3 juli 2010 var det åter dags för ”En dag med Moberg”. Denna gång var seminariet förlagt till Transjö, en liten ort som ligger i Kronobergs län och tillhör Lessebo kommun. Den är framför allt känd för sin fina glashytta, dit elever kommer från hela världen för att av mästaren där lära sig att blåsa det vackraste konstglas. Och anknytning till Vilhelm Moberg finns det. Tillsammans med glasbruksarbetaren Arvid Holmström tillbringade han sommaren 1929 några veckor i en lada på en ö i Transjösjön. Han skrev då på romanen *Långt från landsvägen*, som kom ut på hösten detta år. Mobergs anknytning till orten är skälet till att ”En dag med Moberg” denna gång förlades till Folkets Hus i Transjö. Temat för seminariet var ”Vilhelm Moberg skriver historia”, lämpligt med tanke på att det 2010 var fyrtio år sedan första delen av *Min svenska historia* kom ut.

En strålande sommarsol mötte de cirka 70 deltagarna, när de på morgonen anlände till Transjö. Efter kaffe och fralla var det dags för den förste föreläsaren, Ulf Nilsson från Växjö, professionell guide med bland annat Moberg och Smålandsbygden som specialitet. Han talade om Vilhelm Mobergs historiesyn och knöt samman Moberg med Nils Dacke och tog därmed upp inte bara *Min svenska historia* utan också romanen *Förrädarland*, där handlingen utspelar sig i 1500-talets gränsbygd. Ett viktigt inslag är bondefreden, som innebar att man hjälpte och bistod varandra på ömse sidor om gränsen. Moberg såg detta som folkets fred mot kungarna, medan Gustav Vasa såg det som uppror.

Därefter föreläste medeltidshistorikern Mathias Cederholm från Lunds universitet. Han ställde frågan vad frihetskraven betydde i de medeltida bondeupproren och hävdade att Moberg genom sin ambition att förstå dåtidens människor, var före sin tid när ha skrev sin svenska historia. Nu däremot ligger Moberg med sin historiesyn i tiden. Detta påstående utvecklade Cederholm med anknytning till nyare historieforskning.

Efter en typiskt småländsk lunch bestående av isterband med stuvad potatis och lingon, ledde Mobergkännaren Brit Uppman en vandring ner mot Transjösjön. Vi gick då på det som var officiell landsväg fram till 1960-talet men som nu igenvuxen mera liknade den kostiga den från början var. Från sjökanten kunde vi se den närbelägna ön där Mobergs lada låg, nu tyvärr riven.

Tredje föreläsningen hölls av Anna-Karin Carlstoft Bramell som

2007 disputerade vid Lunds universitet på avhandlingen *Vilhelm Moberg tar ställning* med undertiteln *en studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning*. Med sin forskning var hon rätt person att tala om ”Vilhelm Moberg skriver samtidshistoria”. Hennes utgångspunkt var ett citat i sista delen av Mobergs trilogi om Knut Toring, som kom ut 1939. Toring får där en dröm att dö för, att det inte finns någon fred utan frihet. Moberg omprövade under krigsåren sin pacifistiska hållning och skrev bland annat romanen *Rid i natt!* som en appell till handling, Romanen, som kom ut i oktober 1941, är ett tydligt exempel på hur Moberg använder historien för att gestalta samtidskritik. Han kritiserar här eftergiftspolitikerna och manar till handling. Handla innan det är för sent! Rid i natt!

Sist ut bland föreläsarna var Ulf Beijbom, expert på emigrationshistoria och med en mångårig gärning som chef för Svenska Emigrantinstitutet bakom sig. Det föll sig naturligt att han skulle tala om den historiska bakgrunden till emigranteposet. Beijbom berättade om hur planerna på att skriva om emigrationen så småningom växte fram hos Moberg, och han poängterade en viktig skillnad mellan historia och fiktion: historien handlar om det som har hänt, medan den historiska romanen återger det som kunde ha hänt. Skildringen måste vara trovärdig och verklighetens stoff måste finnas tillgängligt för författaren. Verkligheten ska gå i symbios med fiktionen. Detta var Moberg väl medveten om, och det var därför han gick på djupet med sin forskning. Hela sitt stora forskningsmaterial skänkte han till Emigrantinstitutet, en amerikakista full.

Ulf Nilsson, Anna-Karin Carlstoft Bramell och Ulf Beijbom har bearbetat sina föreläsningar så att det blivit möjligt att överföra dem till trycket. Det är de texterna som utgör innehållet i *Ny Dag med Moberg*. Så nu kan även du som inte hade möjlighet att ta dig till Transjö ta del av dessa intressanta föreläsningar.

En författare och hans historiesyn. Vilhelm Moberg och Nils Dacke

Av Ulf Nilsson

I Vissefjärda och Virserum står statyer som minner om Nils Dacke och det uppror han ledde. Nils Dacke är alltså inte bortglömd, men vilken bild har vi av honom idag? Han kämpade ju faktiskt med vapen för att bevara självstyret, sänka eller avskaffa skatter och mot fogdarnas övergrepp - den tidens rättsröta! Nils Dacke var alltså en upprorsledare mot sin rätta överhet, inte konstigt att Gustav Vasa fördömde honom och kallade honom: "Tjuv, förrädare, icke en kristen man utan värre än en hedning... En grov best och skogssälle, föga bättre än ett oskäligt djur" Dessutom ledde Dacke lömska överfall. Idag hade han nog kallats terrorist! Men det gör man inte. I dag förknippas han med bröd, rallytävlingar, bussbolag och skolor, hedrande kanske men risken är att han blir ett ofarligt monument, som en staty i Virserum!

Vilhelm Moberg är heller inte bortglömd – men hur är han ihågkommen?

Jag har guidat bussturer och hållit föreläsningar i 25 års tid om Moberg och hans författarskap, och då är det mycket utvandrarromanen s Moberg som jag berättar om. Denna bild av Moberg har helt kommit att dominera, en bild som riskerar att göra Moberg till ett ofarligt nationalmonument, han som i vissa stycken var en upprorsledare, med skrivmaskinen som vapen!

Mobergs historiesyn och därmed hans samhällssyn och politiska grundsyn har debatterats och analyserats flera gånger under årens lopp. Inte minst fick Johan Norbergs bok *Motståndsmannen Vilhelm Moberg* på Timbro förlag stor betydelse för att söka göra Moberg till borgerligt liberal. Förra året (2009) utkom Jens Liljestrands doktorsavhandling *Mobergland* som noga redovisar hur Moberg påverkades av kalla kriget när han skrev *Utvandraböckerna*. Boken är mycket intressant även om jag tycker att Liljestrand ibland på ett ansträngt sätt söker pressa in Karl-Oskar, Kristina, Robert och Ulrika i sin kalla krigs-mall. Liljestrand för också ett viktigt resonemang kring Moberg som nationalförfattare och utvandrarseriens kanonisering. Just det som riskerar att göra Moberg till ett ofarligt monument!

En kortversion av Liljestrands bok samt annat intressant finns i Vilhelm Moberg-Sällskapets bok *Vidare med Vilhelm Moberg* (2009). Dessutom har det under senare år kommit ut två brevböcker redigerade av Liljestrand:

”Om Gud vill och hälsan varar” samt ”Du tror väl att jag är död” och en mycket intressant brevväxling mellan Vilhelm Moberg och Sven Delblanc: *Broder Ville, käre snälle Sven* samt storverket *Vilhelm Moberg tar ställning*, en doktorsavhandling av Anna-Karin Carlstoft-Bramell, där hela Vilhelm Mobergs journalistiska gärning presenteras och granskas. Intresset för Moberg och hans författarskap lever verkligen!

Alla ovan nämnda böcker har fördjupat min bild av Vilhelm Moberg och utan tvekan är han, framför allt på 1940 - 50-talet när han skriver *Utvandrarromanen*, en stor USA-vän och uttalad antikommunist som står Herbert Tingsten nära i många frågor. Liljestrand ger många belägg för detta, bl.a. i de brev Moberg skriver under sin tid i USA. Här några exempel:

Det är för jävligt att jag skulle hinna bli 50 år innan jag kom hit, här borde man levat de senaste 30 åren... Jag måste bekänna... när jag lägger samman det ena och det andra: den fullständiga friheten härute och allt jävelskap som man läser om hemifrån... att jag med varje dag får allt mindre lust att återvända hem...

”Mina tankar om Sveriges utrikespolitik är så låga att det inte finns mått för det... Jag har skrivit skällebrev till alla neutralitetsidioterna i högre ställning... så fort jag får fullmakt skriver jag under Atlantpakten (Nato) för Sveriges räkning...”

Det finns mängder av andra uttalanden och brev i samma anda återgivna i nämnda böcker.

Det finns en annan Moberg!

Men det var en annan Moberg som jag mötte när jag fördjupade mig i Dackefejdens historia och därmed i Moberg-böcker som *Förräddarland* och *Min svenska historia – berättad för folket*. Denna andre Moberg kan också representeras av romaner som *Rid i natt!*, *Soldat med brutet gevär* och debattboken *Otrons artiklar*. Denne Moberg möter man också i Otto von Friesens utmärkta urval av debattartiklar i boken *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet* (1984).

När Moberg tar upp Dacke i *Min Svenska Historia* påpekar han att ”Dackefejden var ett inbördeskrig, adel mot allmoge och utifrån detta blev det bedömt. Först senare tid har fastställts att det var ett verkligt folkuppror, svensk historias största”. Den som ”utifrån en ny radikal helhetssyn skall skriva om Dackefejden befinner sig på oröjd mark” skriver Moberg 1971. Det är inte helt sant men Moberg lägger ett tydligare klassperspektiv på Dackefejden än någon tidigare har gjort (möjligen med Fabian Månsson

undantagen).

Dackeupproret 1541-43.

Moberg ser tiden före Gustav Vasa som den gyllene bondetiden och anger fyra skäl till upproret.

- Viktigast är de ekonomiska: nya och höjda skatter och pålagor. Professor Lars-Olof Larsson anger att det skattehöjningarna kunde vara upp till + 300 %!
- Politiska: slå vakt om det traditionella självstyret. Moberg skriver om Varend "den upproriska landsändans" särställning, t.ex. de s.k. bondefrederna, se nedan.
- Kyrkliga: hålla fast vid den traditionella katolska läran samt konkret stoppa plundringen av kyrkorna: bara 1541 beslagtogs man 3.7 ton silver och guld!
- Sociala: rättslösheten, fogdarnas övergrepp.

Moberg drar en parallell till en då (1971) aktuell person, Che Guevara. Han vänder sig dock mot att helt likställa dessa två: Che Guevara kämpar för ett nytt samhälle, Dacke för återgång till ett gammalt, Che var kommunist och Dacke representerar en extrem bondeindividualism. Men, skriver Moberg, de förenas av sin okuvliga frihetsanda och "som spontan befrielseerörelse och kamp för elementära mänskliga rättigheter är Dackefejden fortfarande aktuell, en tidlös revolution". Moberg gör även en annan aktuell liknelse när han skriver: "Medeltida gerillakrigare låg i skogarna och sköt fogdar med pilskott ur bakhåll, en hänsynslös och grym krigföring, dock mindre grym än det moderna kriget i Vietnam, där piloter från skyddade håll högt ovan jord urskillningslöst mördar en värnlös bondebefolkning."

Moberg uppmärksammar också Gustav Vasas demagogiska knep:

Kungen skrev själv ett brev i dalmännens namn, där den förrädiska allmogen i Småland fördömdes och lovade sin käraste herre och kung Gustav hjälp mot tjuvahopen. Kungens fogde i Dalarna satte landskapets vapen på det falska brevet och det spreds av förklädda fogdetjänare iklädda bondekläder... propagandakuppen har knappats överträffats av nazisterna.

Gustav Vasa lyckades med det falska brevet lura med 500 dalkarlar att kämpa mot Dacke. Om detta skriver Moberg: "Det utspelade sig en i folkens historia ofta inträffad och upprepad tragedi: människor i samma sociala ställning och med samma livsintressen deltar i krig på var sin sida och dödar varandra". Detta är ju en historiesyn som kan uttryckas med "arbetare i alla

länder – förena er” eller ”folket mot herrarna”!

Moberg använder sig inte så ofta av klassbegrepp och liknade kanske inte själv sin historiesyn vid den historiematerialistiska, men jag menar att i *Min svenska historia*, liksom i *Förräddarland*, resonerar han ofta i just sådana termer. Dessutom fascinerar Nils Dackes livsbana verkligen Moberg som skriver:

Ifråga om skiftningar och förändringar under kort tid kan intet svenskt människoöde jämföras med Nils Dackes: odalbonde – kronotorpare – gerillaman – upprorsledare – Smålands hövding – förhandlare som jämlik med kungen av Sverige – sökt som bundsförvant av världens mäktigaste man kejsar Karl V – besegrad upprorsledare – åter gerillaman – flyktning.

Bondefrederna

Moberg tar även upp de så kallade bondefrederna (gränsfrederna) i *Min Svenska Historia*, och här hittar man ett intressant citat som rör maktstriderna mellan svenska och danska kungamakten, speciellt när Gustav Vasa utmanade den lagligt tillsatte unionskungen, danske Kristian II. Det fanns tider då smålänningarna inte visste vem som skulle segra, vem de skulle betala skatt till. Moberg skriver:

Innan smålänningarna bestämde sig ville de se vem som skulle segra – en opportunistisk och oheroisk hållning, som påminner om Sveriges neutralitetspolitik under andra världskriget. Men syftet och ändamålet därmed – fredens bevarande – var lika gott och mänskligt förklarligt på 1500-t som 400 år senare.

Jämför denna inställning med tidigare citat där Moberg häcklar dem han kallar ”neutralitetsidioterna”, den så kallade tredje ståndpunkten, i Sverige på 1950-talet, när han vill ha med Sverige i Nato. Det är sannerligen två olika Moberg!

Moberg skriver också med gillande om hur minnet av bondefrederna levde kvar i släktled efter släktled och nämner att riksdagsmannen Jonas Jonasson från Gullaboås (i Dackes hembygd) inspirerades av dessa bondefreder och kanske var den förste i världen att i Sveriges riksdag motionera om fred och avrustning, år 1869. Jonas Jonasson menade att denna idé blev allt mer populär bland folken men regenterna uppmärksammade det allt mindre och han föreslog ett slags FN med hänvisning till bondefrederna!

Som ung var Moberg antimilitarist, liksom Valter Sträng, huvudpersonen

i den självbiografiska romanen *Soldat med brutet gevär*. Moberg ändrar sig under 30-talet inför det växande hotet från Hitlertyskland, beskrivet i *Giv oss jorden!* (1939), den tredje delen i Toring-triologin, där *Sänkt sedebetyg* (1935) och *Sömnlös* (1937) är de andra två. Moberg gör både beredskap själv samt agiterar för starkt försvar – men vänder sig samtidigt mot censur och eftergifter! En sammanfattning av Mobergs syn på försvar/krigsmakt och militärt våld blir ”ett nödvändigt ont” och det ska vara för att försvara landets territorium – inte angripa andra länder!

Förrädarland

Det är denna andre Moberg vars stämman talar i hans sista roman *Förrädarland* (1967). I denna utspelar sig handlingen i gränstrakterna mellan svenska Småland och danska Blekinge, nere vid Furs bro över Lyckebyån, och romanen handlar om bland annat två familjer på var sin sida av det som på 1500-talet var riksgränsen mellan Sverige och Danmark. Här vid Furs bro slöts bondefreder vid flera tillfällen, minst 9 ggr:

1361: när Valdemar Atterdag angrep södra Sverige

1434: under Engelbrektsupproret

1505: under Sturarnas krig mot Kalmarunionen. Denna fred är den första vars text är känd.

1514, 1520, 1611-13, 1642-44, 1657 och sista gången 1677. Det var socknens traditionella ledare; präster och andra som företrädde folket.

Den verkliga texten från 1505 är bevarad och talar tydligt än idag:

Vill någon av deras herrar göra någon upprensning eller skada in uppå den andra herrens land och får allmogen det veta, då skall de stå varandra bi och ingen skall följa sin herre längre än till landamäret (dvs. gränsen).

Även texten från 1657 är bevarad:

Har vi slutit fred och nabolig sämja och givit varandra inbördes försäkran att, oaktat mellan båda kronorna Sverige och Danmark var ofrid, skulle dock ingen av dessa socknars män falla in på varandra och med mord, rov och brand tillfoga varandra någon skada utan redlig grannsämja sins emellan hålla såsom tillförne.

Detta är lite av verklighetsbakgrunden till romanen *Förrädarland*. När Moberg där låter sockenprästen läsa upp förslaget till en bondefred/gränsfred

så är det nästan ordagrant hämtat från verklighetens text.

Moberg såg dessa bondefreder som folkets fred mot herrarnas/kungarnas krig medan kungen såg det som förräderi. Moberg är alltså inte pacifist, det finns ett berättigat våld, men han är heller ingen vän av angreppskrig, hans åsikt är den som uttrycks i bondefrederna: ingen skall följa sin herre längre än till landamäret.

I sin allra sista bok, *Otrons artiklar*, återkommer Moberg till detta tema när han diskuterar Tore Zetterholms bok *Vi möts vid Ryнге*. Moberg skriver: ”Finns det inte något som vi kan beteckna som nödvärnsvåld, som förtryckta folk tillgriper av ren självbevarelsedrift?”

När det gäller Vilhelm Mobergs uppfattning om USA skedde en rejäl omsvängning under 1960-talet, vilket framgår av efterordet ”20 år senare” i den delvis reviderade utgåvan av *Den okända släkten* (1968). Där skriver Moberg att ”Förenta staterna är inte längre det land, till vilka rebeller och upprorsmän flyr” och att huvudorsaken till detta är Vietnamkriget.

Soldat med brutet gevär

För mig är *Soldat med brutet gevär* (1944) en nyckelroman i frågan om att bedöma Vilhelm Moberg.

I ett brev till Sven Delblanc kommenterar Moberg kritiken från (S)-håll av hans beskrivning i romanen av att socialdemokratien hade övergivit sina ursprungliga socialistiska ideal:

Men idag kan det inte tänkas en socialdemokratisk journalist som är så naiv... eller rentav dum att han går ut under en valrörelse och håller det föredrag som Valter Sträng höll 1921... han kom ju med hela programmet... partiets enda verkligt socialistiska för att inte säga marxistiska program...

Olof Palme är för mig redaktör Fläderbaum i ny upplaga...” (Moberg – Delblanc, s. 59)

Hur mycket av Vilhelm Moberg är då Valter Sträng? I en radiointervju 26/8 1969, nästan exakt 4 år innan Moberg valde att gå bort, ställer Ulf Örnkloo frågan och får svaret: ”Det är min mest självbiografiska romanfigur utan att vara nåt självporträtt. Jag ville teckna bilden av en idealist från arbetarrörelsens genombrottsår, en antimilitarist”, säger Moberg. ”Men”, fortsätter Moberg, ”själv frångick jag pacifismen när Hitler och Mussolini dök upp på scenen, jag insåg att det måste finnas ett nödvärnsvåld.”

På frågan om Valter Sträng ändå inte är något av ett hjärtebarn svarar Moberg:

Ja, ingen av mina romanfigurer har upplevt så mycket av det jag upplevt. Valter Sträng var ju mycket mer politiskt aktiv än jag. Valter ville ju utbilda sig till klasskämpe. Kanske hade jag den ambitionen som ung men insåg som äldre att jag inte var skapad till politiker. Jag anser att en författare i princip inte bör tillhöra nåt parti, då måste man ta ovidkommande hänsyn.

Moberg konstaterar också att det är ”självljart att jag står ganska långt till vänster i de allra flesta frågor precis som Valter Sträng, i alla de frågor där han tog ställning: tronen, svärdet, altaret och penningpåsen.”

Mobergs samhällssyn

Liljestrand diskuterar i sin bok *Mobergland* om man kan definiera Mobergs samhällssyn som borgerligt liberal eller som den anarkistisk-syndikalistiska sidan av arbetarrörelsen.

Man kan klistra olika etiketter på Vilhelm Moberg men låt mig göra några jämförelser:

- Mellan den Moberg som i inledningen till *Min Svenska Historia* skriver att ”om jag varit född i en annan folkklass hade jag också skrivit en annan historia” och dagens akademiska och intellektuella elit där Folket närmast är ett fult ord eller något pinsamt från tidigare radikala tider man nu raljerar om!
- Mellan den Moberg som skriver för att han är tvungen och det ideal med avkoppling och underhållning som TV serverar oss idag!
- Mellan den Moberg som låter Knut Toring vändas över och till slut lämna sitt förnedrande arbete i fördumningens tjänst och dagens deckarhysteri!
- Mellan den Moberg som var en av våra mest grävande journalister och den stat som satte IB-avslöjarna i fängelse!
- Mellan den Moberg som i inledningen till *Min svenska historia* skriver om den vrångbild av historien som läroböckerna gav, genom att utelämna fakta och dagens statligt styrda historieskrivning i form av ”Forum för levande historia”!
- Mellan den Moberg som under II: a världskriget skrev pamfletter för folkförsvaret och dagens betalda svenska yrkessoldater som skriftligt får lova att de ska kunna strida över hela jorden, till exempel i Afghanistan. Allmän värnplikt är en del av demokratin, det är inte bara en skyldighet utan också en rättighet att försvara landet.

När jag gör dessa jämförelser är det inte för att sätta en partipolitisk stämpel på Vilhelm Moberg utan det handlar om folket i historien kontra överheten, en fråga som spänner över parti- och blockgränser.

Eller som Valter Sträng uttrycker det när han förklarar för vilka han skriver:

Och jag skriver alltså om denna stugbacke, om andra stugbackar runt omkring, jag berättar om dessa stugors folk, om träskofolkets möda och knog, armod och stolthet, förnedring och storhet. Beskriver människorna bara för att de är människor.

Och mina förfäder stiger upp ur namnlösa, glömda gravar, far och farfar och farfarsfar reser sig igen ur mulden och jag berättar vad jag vet vara hänt och sant om dem och vad jag känner är sant.

Och om stugornas kvinnor, om mor och mormor och mormorsmor, de starka, tysta kvinnorna som föder de många barnen och som bär de tunga bördorna.

Detta folk har legat i slummer, undergivet, tåligt, bortglömt, stumt, omedvetet om sin kraft och sina möjligheter. Jag vill nu ge en bild av det analfabeternas släkte, som jag ännu inte har kunnat känna igen i någon tryckt bok; jag står det ju själv så nära, att jag har analfabeten i närmaste släktled.

Jag vill beskriva dess gärning, förklara dess förtegenhet, giva det röst och vara med i dess strävan att upptäcka sig självt.

Så föresvävar det mig att detta kunde bli min rätta kallelse – att detta hädanefter kunde bli min klasskamp!

Man kan läsa Moberg på olika sätt, sätta olika etiketter på honom, man kan försöka pressa in honom i hur många Kalla krigs-mallar som helst men jag kan omöjligen få honom anpassad till det rådande samhällssystemet. Den *tillsynes* motsägelsefulla bilden av Vilhelm Moberg blir begriplig om man ser Mobergs författarskap som en del av den folkliga vänstertradition som funnits ända sen Franska revolutionen. Den innefattar inte bara arbetarklassen i snäv bemärkelse utan det arbetande folket. På Mobergs tid var det allmogen, dvs. torpare, småbönder, och idag arbetare, tjänstemän, vårdpersonal, affärsanställda, alltså den stora majoriteten av befolkningen.

Denna folkliga vänster inskränks inte till partier och människor som kallar sig socialistiska, vänster eller vad man vill utan är mycket bredare. Det är den vänster som vill återerövra den medvetet utelämnade historien, eller som Valter Sträng säger: ”Jag vill återuppväcka de döda” och med det menar han träskofolket och dess historia.

Det är kampen mot den korrupta överheten, som Moberg började med redan i *Kassabrist*, fortsatte med i *A P Rosell bankdirektör* och som kulminerade i rättsrötan.

I den traditionen hör min Vilhelm Moberg hemma, i den är han en framträdande person!

Något om Vilhelm Mobergs utvandrarepos och den historiska bakgrunden

Av Ulf Beijbom

”Om jag bortser från min födelsedag är den 2 juni 1948 den viktigaste dagen i mitt liv”, skrev Vilhelm Moberg 1964 i *Bonniers litterära magasin*. Den dagen, då han med hustrun Margareta och barnen Birgitta, Eva och Björn i Göteborg gick ombord på Svenska Amerika Liniens Gripsholm, inleddes vad han kallade sexton vandringsår (varav tolv med utvandrareposet) för ”en stationär svensk som bara gjort några få resor utanför Skandinavien.” Han var i sin skaparkrafts bästa ålder, om några månader skulle han fylla 50.

Just i de dagar då hundraårsminnet av den svenska emigrationens begynnelse firades med en stor festlighet i Chicago, reste alltså den framgångsrike författaren till ”anförvanternas land” för att på allvar ta itu med det ämne som redan i många år utmanat honom. ”På 1930-talet började jag på allvar planera mitt arbete om den okända släkten i USA. Men andra världskriget kom emellan den gången, och en helt annan bok, Rid i natt! ... Först efter krigets slut återupptog jag förberedelserna till en berättelse om de första amerikautvandrarerna” (”Romanen om utvandrarromanen” i *Berättelser ur min levnad*, 1968).

Tjugo år senare, vid tiden för Mobergs 70-årsdag och invigningen av Utvandrarernas hus i augusti 1968, skänkte han sitt stora arkiv om utvandrarromanen till Emigrantinstitutet. Vid överlämnandet raljerade han om att nu skulle litteraturforskarna kunna ägna så mycken tid de ville åt att vederlägga vad han skrivit. Utmaningen togs upp av Gunnar Eidevall, som 1974 disputerade på avhandlingen *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, en bok som låg färdig samma vecka som Moberg lät ”dörren till oåtkomlighetens rum” slutas bakom sig. Eidevalls omfattande studier i romanens tillkomsthistoria, dokumentära bakgrund och konstnärliga gestaltning är huvudkällan till denna artikel.

Hur skulle ett barn av den kronobergska utvandrarbygden kunna undgå att präglas av amerikaminnen och kanske själv ryckas med av den kvardröjande amerikafebern? ”Jag kände det folk jag skulle skriva om” och 1916 hade det varit nära att den unge Carl Wilhelm själv utvandrat sedan morbror Peter Jacob Aronson i San Leandro, California lovat honom respengar och utbildning. Men moderns tårar och faderns 500 kronor till en kurs på Grimslövs folkhögskola gjorde att de tilltänkta medresenärerna fick

åka ensamma utan 18-åringen från Moshultamåla.

Redan på 1920-talet hade den unge journalisten och frilansaren bidragit med amerikaberättelser åt *Folket i bild* och andra tidningar och i den självbiografiska romanen *Soldat med brutet gevär* (1944) hade släktminnena kring emigrationen blommat ut i kapitlen kring Valters utvandrade syskon. Men Författaren tillbakavisade att amerikainslagen i den stora utvecklingsromanen var förövningar till emigranteposet. Detta gällde också den historiskt hållna artikeln ”Amerika smålänningarnas fostermor” i *FIB* 1945 och novellen ”Torr sommar, berättelse från 1968” i *All världens berättare* 1948. Nej, fortfarande befann han sig i vad Eidevall kallar ”synernas tid”. ”ordens tid” skulle på allvar infinna sig under det californiska skrivarrusets 1948-49.

På tal om sitt förhållande till ämnet som författaren alltså måste foga sig under, betonade Moberg att det inte var Svensk-Amerikas historia han skulle skriva utan en roman. ”Historien handlar om det som har hänt, romanen om det som kunde ha hänt.” Verklighetens stoff måste dock vara tillgängligt som råvara. Denna skall sedan utsättas för diktens omsmältnings- och utkristalliseringsprocess för att gå i symbios med fantasin så att författaren helt kan försvinna i sina figurer. Denna gyllene regel som Moberg hävdade 1942 under debatten om *Rid i natt!* upprepade han en sista gång 1973 i *Otrons artiklar*. Han kunde också skämtsamt ta till sig vännen Eyvind Johnsons uttryck och säga att han ljög sig fram till verkligheten.

I utvandrareposet modererades diktarkravet av föresatsen att ”skriva strängt sakligt på en dokumentär verklighets grund” och skärptes av ”att amerikaemigranterna var bortglömda av historieforskarna” och att han därför tvingades att själv stå för forskningen. Konstaterandet bestod 1959 då *Sista brevet till Sverige* kom ut och Moberg skrev följande i efterskriften: ”Ett vetenskapligt historieverk om den svenska utvandringen saknas ännu.” Synernas tid fylldes därför med forskning. ”Jag skulle börja i rätt ände – här hemma. I min hembygd i Småland i mitt gamla föräldrahem, begynte jag mina forskningar i emigrationshistoria.” Moberg fann amerikabrev i byrååador och kistor i föräldragården och granngårdarna, han erinrade sig mormor Johannas sorg över sina sex till Amerika förlorade barn, han undersökte Algutsboda sockens utflyttningslängder, reste till Karlshamn, som ofta var utvandrarhamnen i de kronobergska sägnerna, och tog kontakt med kapten Olof Traung på Göteborgs sjöfartsmuseum. Den förflutna verkligheten började oftast med det stora nödåret 1868 och massutvandringen som då initierades. Att utvandrareposet skulle inledas med ”det svåra året” styrktes också av den uppsats med samma namn som 1937 publicerats av *Växjöbladets*

redaktör Martin Sjöstrand. Redaktören på den tidning som under många år gett den unge Moberg hans levebröd, hade tagit fram många fakta om de krafter som utlöst den stora utvandringen från Småland och andra syd- och mellansvenska landskap.

Moberg ”kände det folk jag skulle skriva om” och hembygdens amerikaberättelser låg öppna för honom. Åldriga sagesmän fanns det fortfarande gott om. I deras berättelser fanns också 1850-talet då de första amerikafararna från bygden bröt upp. En i flera källor dokumenterad tidig utvandring tycks dock ha gått Moberg förbi. ”Verklighetens Karl Oskar” har hembygdsvetenskapsforskaren Sven Adolfsson i Vederslöv kallat Magnus Jonasson, född 1813 på Västtorps Lambritsgård i Furuby, strax öster om Växjö, och sedan 1838 dräng på Kuppramåla Skattegård i Linneryd, helt nära sockengränsen till Ljuder. Trots att Magnus Jonasson kunnat ärva sitt barnlösa husbondfolk sällade han sig med hustrun Lena Stina och deras fyra barn till det utvandrarfölje på sju personer som en majmorgon 1852 med stor sannolikhet bröt upp från Åkerby vägskäl, detsamma som Karl Oskar, Kristina, deras tre barn och elva andra lämnade på Tors dag den 4 april 1850.

Tack vare Magnus son Olof, vilken långt senare som bemärkt man i Minnesota skrev ned sina levnadsminnen, känner vi till det första historiskt belagda utvandrarfölje som samlats vid det berömda vägskälet. Första målet var också här Karlshamn, men man seglade inte ”direkte till Amerika” utan via Göteborg, där briggen Ambrosius bordades. Enligt passagerarlisorna i New York var utvandrargruppen framme i Amerika den femte augusti 1852. Liksom Karl Oskar skrev Magnus Jonasson amerikabrev. Det första dagtecknade han den 26 oktober 1852 och han berättade då med stolthet om de 100 acers land han stakat ut intill Chisago Lake ”så att jag anser detta möcke fördelaktigare än all 4 delarna i Kuppramåla.” Jordmänen är ”obegriplig bördig och fruchtbar hon består af Svart Myll med Lerbutten utan sten något kulldrig (kullig), hon gjödes icke.” Denna exakta beskrivning från ”Farmannen (farmaren) Magnus Jonasson Chekagolek, Tälersfall, Minnesota, Nord Amerika” kunde mycket väl ha skrivits av Karl Oskar på Nya Dufvemåla.

En av utvandrarromanens viktigaste källskrifter hade utgetts 1932 av den svenskamerikanske historikern George M. Stephenson. *The Religious Aspects of Swedish Immigration* redovisar resultatet av Stephensons forskning om den religiösa intoleransen i emigrationstidens Sverige. Hans utredning om statskyrkans förföljelser av mormoner, baptister och andra oliktankande anammades tacksamt av den mot överheten permanent misstänksamme

Moberg och riktade dennes uppmärksamhet mot religionsförföljelse som en av emigrationens propellarar. Att inte bara ekonomiska faktorer utan också ideologiska och sociala drev på hade Moberg själv funnit under forskandet hemma i Småland. Men hos Stephenson kom de stora avslöjandena om unkenheten i 1800-talets Sverige. Samhällskritikern Moberg kan sägas ha funnit en själsfrände i historieprofessorn.

En annan hade han på närmre håll i den hembygdsintresserade redaktören Sjöstrand. I *Växjöbladet* den 12 april 1947 hade han läst dennes artikel om hur ”Ett baptistmöte på 1850-talet” upplöstes av länsman och kronobetjäning. Kontakterna med Sjöstrand förflyttade därmed utvandringssorsakerna bakåt i tiden från nödåren till 1850-talet och längre bort till den religiöse dissidenten Åke Svenssons 1780-tal. Sjöstrand försåg sin forne kollega med avskrifter, bl.a. från biskop Heurlin i Växjö, om hur sekterister straffats med vatten och bröd av Sunnerbo häradsrätt. Huvudpersonen Lindquist i detta småländska drama kom att reinkarneras som Danjel Andreasson i Kärragärde.

Baptismen hade kommit till södra Sverige med den halländske sjömannen och predikanten F.O.Nilsson. Denna form av sekterism hade alltså anfått det av högkyrkligheten kontrollerade Kronobergs län! Men redan 70 år tidigare hade den lutherska konformismen bland allmogen skakats och det i Mobergs hembygd. I Emigrantinstitutets Mobergsamling finns anteckningar på ett tiotal sidor om åkianismens framfart i Älmeboda och Ljuders socknar mellan 1783 och 1785. Utan tvivel var den bibelsprängde bonden Åke Svenssons ifrågasättande av statskyrkans monopolkrav, särskilt gällande handhavandet av ”nådemedlen”, något oerhört i konventikelplakatets tid och det hela blev ändå mer uppseendeväckande då Åke själv administrerade nattvarden bland de sina.

Mannen bakom 1700-talets radikalaste väckelserörelse kom från en gård i byn Kärragärde i Ljuders socken. Sin frihetslära utvecklade denne andlige Nils Dacke i Östergöl, i grannsocknen Älmeboda, där han gift sig till ett hemman, men de flesta anhängarna tycks han ha haft i hembyn, där det fanns åkianer i nästan varje gård. Som mest hade Åke ett fyrtiotal anhängare. ”Villfarelsens” ledare kallades till prostförhör i Älmeboda och Ljuder, men åkianerna var oböjliga. Då inte heller tingsrätten kunde oskadliggöra dem fastställde Göta hovrätt den 12 december 1785 att sektledarna led av sinnesförvirring och måste omhändertas. Enligt denna inte minst av sentida diktaturer beprövade metod avfördes Åke, hustrun Märta, den skarptungade system Sissa – modell för Ulrika i Västergöhl – och fem andra till Danvikens dårhus i Stockholm för att där undergå den ”skötsel och vård deras tillstånd fordrar.” Den 11 oktober 1788 avled här Åke i rötfeber. Han blev 35 år. Sissa

skrevs ut först 1794.

”Detta är alltså kärnpunkten: man fruktar upplösning av det feodala och patriarkalistiska samhället” antecknar Moberg. Religionsförföljelserna måste absolut föras in i romanen, men hur? Här träder fiktionen in och låter Danjel i Kärrgårde bli Åkes systerson som får sin gudomliga kallelse den natt han ser morbror Åke vid Kristus sida. Därmed får Danjel axla sin betydelsefulla roll som utmanare av överheten och försvarare av de förföljda och utstötta fram till det förtvivalade läge då utvandring var enda utvägen.

Troligen funderade Moberg ett tag på att låta Danjel bli sektledare i likhet med en verklig profet i 1840-talets Hälsingland, Erik Jansson. Förutom förvisningen om att de sant kristna inte kunde drabbas av sjösjuka och att engelska språket skulle komma till dem som en nådegåva hade dock Danjel mycket litet gemensamt med Janssons fanatism och besatthet.

Det var ofrånkomligt att Mobergs intresse för emigrationens religiösa bakgrund skulle leda honom till 1800-talets mest skandaliserade sekt och uppmärksammade grupputvandring. Studiet av utmanaren Jansson från Biskopskulla som fick ett tusental ”janssare” att utvandra och grunda kolonin Bishop Hill i västra Illinois, förde Moberg till Uppsala landsarkiv, där han läste Fröken Anna Lindewalls stora brevsamling från såväl tvivlande och avhoppade som fortfarande troende ”janssare”. Ett notisblock fyllt med anteckningar vittnar om hans intresse. De ingående kunskaper författaren inhämtade om profeten och sekten och dess upplösning efter mordet på Jansson i maj 1850 kom också att redovisas i faktaboken *Den okända släkten* (1950).

”Janssarna” avslöjade tvångströjans Sverige och att religiösa förföljelser kunde resultera i utvandring, men för romanbygget i stort hade de en tämligen begränsad roll. Danjels betydelse avtonar efter utvandringen för att i slutet av eposet komma tillbaka när han blir ett av de första offren för siouxindianernas resning. Anekdotiskt kommer ”janssarna” fram i den storvuxne tolken Landbergs berättelser om ”Bishops Hell” i Invandrarna eller som inspirationskälla när den flitige brevskrivaren Anders Larsson berättar att ”Aplena äro här (i New York) ovanligt stora och goda.” Brevcitaten från den i hösten 1846 med sin familj utvandrade bonden från Torstuna – han som med cirka 25 andra avhoppare kom att grunda Chicagos Swede Town och bli något av storstadens Karl Oskar – gav underlag för kapitlet ”Mjök och vetebullar” i *Invandrarna*.

”Det var huvudsakligen personliga skäl som drev hemmasittaren till en annan världsdel”, skriver Moberg i ”Romanen om utvandrarromanen”. Och han förtydligar: ”Jag hade större delen av min släkt i Förenta staterna.”

Det hundratal anförvanter som enligt honom bodde ”over there” och var spridda över landet, hade sitt ursprung i faderns 1893 utvandrade syster Anna Charlotta (Moberg uppger märkligt nog tre utvandrare bland faderns syskon) och moderns sex utvandrade bröder, alla representerade i Mobergs släktbrev från Amerika. Mormor Johanna som vid 37 års ålder blivit änka med sju barn och satt på undantag, symboliserade den svårt prövade utvandrarmodern. ”Amerika tog ifrån henne sex av barnen”, dottern Ida Charlotta, Mobergs mor, var det enda hon fick behålla. Mormoderns berättelser fick stor betydelse för dottersonens syn på relationen Småland-Amerika: ”På tal om emigrationen brukade hon säga: ”Att följa sina barn till stationen när de far till Amerika, det är detsamma som att följa dem till graven.” Uttalandet går inte bara igen i *Soldat med brutet gevär*, det flammor också upp i det föredrag han 1966 höll i Chicago på inbjudan av Swedish Pioneer Historical Society. Titeln på föredraget blev ”My grandmother”, och när arrangörerna undrade förklarade Moberg ”hur hon genom sina sex barn bidragit till Amerikas befolkning med över hundra medborgare, alla hennes ättlingar.”

Syskonen Aronsson utvandrade på 1880-talet till Iron county i Michigans nordvästligaste hörn. Om Moberg följt dem i spåren hade utvandrarromanen mycket väl kunnat förläggas till Minnesotas grannstat i nordöst. Men sommaren 1948 nöjde han sig med att besöka släktingarna i Michigans skogiga järnbärrland. Det var inte 1880-talets socialt och yrkesmässigt rörliga emigranter han sökte, utan 1850-talets farmarpionjärer i smålänningarnas Minnesota.

Att Karl Oskars följe hamnade i Chisago county styrdes i hög grad av den litteratur författaren läste. Det ursprungliga uppslaget kom från geografiprofessorn Helge Nelsons omfattande kartläggning av svenskarnas invandrarområden. I *The Swedes and the Swedish Settlements in North America* (1943) beskriver Nelson Chisago county som smålänningarnas speciella bosättningsplats. Lika betydelsefullt var kapitlet ”Chisago Lake” i Eric Norelius väldiga historiekronika *De svenska lutherska församlingarnas och svenskarnes historia i Amerika* (1890). Här ger den lutherska nybyggarprästen från ”jansarnas” Hälsingland en inspirerad skildring av landet kring den bläckfiskformade sjön. Levande beskrivningar fick Moberg också från A. E. Strands och Robert Grönbergers historiska skildringar från Minnesota. Ur Strands voluminösa verk rev den ivrige faktasökaren till och med ut kapitlet om Chisago county och fyllde bladen med understrykningar och marginalanteckningar. Grönbergers *Svenskarne i St Croix-dalen, Minnesota* (1879) gav också inspirerande läsning. Mest avgörande för valet av det

böljande till topografin osmåländska jordbrukslandet kring den grunda och fiskrika sjön blev emellertid Mobergs eget besök sommaren 1948: ”I Chisago County i Minnesota har jag funnit min egen hembygd i Småland” (*FIB* november 1949).

I romanen blir händelserna kring den på briggen Charlotta avlidne ölandsbonden Måns Jakob och hans skrymmande slipsten avgörande för destinationen till Chisago county. Änkan Fina Kajsa tappar visserligen bort slipstenen, men hon håller hårt i adressen till den långt tidigare utvandrade sonen ”Mister Anders Månsson, Taylors Falls Päst Offis, Minnesota Territory”. Adresslappen tänder Karl Oskars hopp om att Anders Månsson skall bli till utvandrarernas välsignelse: ”När vi kommer fram ska nock hennes son hjälpa oss att skaffa lann.” Den otroliga historien om slipstenen är ett utmärkt exempel på hur Moberg inspireras av källmaterialet. Han såg en notis om en utvandrare och hans slipsten i den emigrationsfrämjande göteborgstidningen *Amerika* (1869-70) och fick idén att arbeta om den för romanen.

Från Gustaf Unonius *Minnen från en sjuttonårig vistelse i Nordvestra Amerika* (1862) hämtade Moberg mycket material till skildringen av livet efter ankomsten till vildmarken. Den forne studenten och kanslisten Unonius som med hustru, tjänarinna, en liten mops och några kamrater från Uppsala utvandrat 1841 och grundat nybygget Nya Upsala vid Pine Lake i Wisconsin, brukar kallas ”den svenska emigrationens fader”. Inte minst vilar berömmelsen på Unonius efter återkomsten till Sverige utgivna memoarer som framstår som vår pionjäremigrations stora urkund. Moberg läste, säkert också inspirerad av bokens litterära halt, och tog till sig mängder av information om nybyggarlivet. Några exempel: Berättelsen om hur utvandrankistans funktion som matbord upphör när Unonius till den första julaftonen vid Pine Lake spikar ihop ett bord av ekplankor så att man slipper fortsätta äta från ”de mindre bekvämliga kistlocken”. Detta går igen i *Invandrarna* när Karl Oskar gör samma sak inför julaftonen 1850 och nöjt konstaterar att självtilliten ökar när man får sträcka ut fötterna under eget bord, ”nu hade han blivit sin egen i det nya landet.”

Från Unonius hämtas också berättelsen om hur Kristina och Karl Oskar en dag hör yxhugg i skogen och fylls av glädje över att ha fått en granne. Den befriande känslan är särskilt stor hos Kristina: ”Allri trodde jag nåen mer ville bo så här långt borte.” Unonius ligger också bakom avsnittet där den nye grannen Petrus Olausson undervisar Karl Oskar om den svenska yxans tillkortakommanden jämfört med den amerikanska med dess avrundade egg. Unonius och hans hustrus ruggiga konfrontation med skallerorm förenas hos Moberg med Norelius ”Hågkomster från 1856” i kalendern *Korsbaneret* 1890

och Emeroy Johnsons *Early Life of Eric Norelius* från 1934. Nybyggarpriestens livligt återgivna minne av hur han och hustrun skakade fram en skallerorm ur madrassen på vilken de sovit första natten i sin primitiva stuga omvandlas i *Nybyggarna* till Karl Oskars och Kristinas chock när en skallerorm ringlar fram ur höet till den madrass de tillbringat natten på sedan de lånat ut sängen till den kringvandrande prästen Törner.

Den särskilt av Kristina välkomnade Törner är den unge nybyggarpriestern Eric Norelius alter ego. Även Törners kläder är sönderrivna av den oländiga terräng han färdats genom under sina predikoturer, men Törner behöver inte som Norelius fästa ihop trasorna med pinnar, eftersom Kristina med andakt syr ihop kläderna medan den dödströtte gudsmannen vilar ut i hennes och Karl Oskars säng. Också Törner förrättar nattvardsgudstjänst i loghuset, men denna gång störs högtiden endast av en kacklande höna, inte som i Norelius hägkomster av en höna som flaxar in i stugan och välter brödet och vinet.

Den drivne författare som vid sidan av sin karriär inom Augustana blev denna svensk-lutherska synods officiella historiker, skriver på ett annat ställe om en man som tappar bort hustrun under resan genom Amerika. Också här omformar och transplanterar Moberg så att Lill-Märta försvinner under båtresan på Mississippifloden men återfinns av Ulrika, en viktig händelse också därför att Kristinas och Ulrikas vänskap i den stunden grundläggs.

Otaliga andra exempel skulle kunna ges på hur Moberg läser i källmaterialet med sina romanfigurer vid sidan om anteckningsblocket. Kan detta passa in, kan mina utvandrare uppleva detta, frågar han sig, antecknar, omformar och får romangestaltarnas godkännande. Moberg tar till sig fakta om namn, avstånd, priser, verktyg och arbetsmetoder liksom fraser, episoder och tankar och låter det bli råmaterial till romanbygget. Ibland bidrar också det självupplevda, som den dödliga snöstormen i Illinois då han satt fast i drivorna i en bil, vilken under författandet kombineras med tidningsnotisen hundra år tidigare i *Minnesota Pioneer* om hur en fader under en snöstorm försöker rädda sina barn genom att placera dem i magen på en nyslaktad ox (Starkodder). Detta för Moberg typiska arbetssätt kapitulerar dock aldrig för hans åsikt att verkligheten måste underställas romanen. Därför omformas hela tiden detaljer som att Robert köper Johan Bolins ”beskrivningsbok” om Amerika redan 1848, fem år innan den trycktes i Växjö, eller att *Hemlandet* läses av Karl Oskar våren 1854, ett halvår innan den svenskamerikanska tidningen började utges.

Det muntliga källmaterialet kunde också omformas efter handlingens krav. Moberg hade lätt att få kontakt med smålänningar och andra ”oldtimers” kring Chisagosjön. Notisblock och fotografier vittnar om den vetgiriges

samtal med sagesmän i Lindstrom, Chisago City och de andra platserna runt sjön. På ett fotografi ritas han av en järnskodd tråplog. Än i dag minns en och annan hur den robuste femtioåringen cyklade omkring i bygden eller satt bänkad på de gamla farmarnas favoritrestaurang i Lindstrom. Sägner kring den märklige mannen som förde trakten in i litteraturhistorien, frammanar också bilden av danskavaljeren med munspelet i hand. Ian Dudleys staty av Moberg vid cykeln intill "Vilhelm Moberg Trail" och skylten "Moberg slept here" har inkluderat utvandrarförfattaren i "Karl Oskar Land's" turistnäring.

Av utomordentlig betydelse för det kontaktnät Moberg byggde upp sommaren 1948, var Ingrid och Sten Johansson. Dessa sentida invandrare var bördiga från Älmhult i Kronobergs län och bosatta i Minneapolis. Ett långvarigt vänskapsförhållande etablerades och makarna Johansson skulle framdeles få svara på brev med långa frågelistor om förhållandena i Minnesota. Deras egen berättelse "Vilhelm Moberg as we knew him" från 1956 är mycket läsvärd. Johanssons körde nu sin gäst till Lindstrom och överantvordade honom till mannen som skulle fungera som hans slagruta i Chisago county. Theodore A. Norelius, gemenligen kallad Ted, var sonson till den berömde Eric och redaktör för *Chisago County Press*, som en gång hetat *Medborgaren* och grundats av mångsysslaren Carl Axel Victor från Algutsboda. Från första stund blev Ted Norelius Mobergs introduktör i det blivande "Karl Oskar Land". Det var han som ordnade det praktiska och presenterade författaren för de minnesgodaste sagesmännen. Kanske var det Ted som ledde sin skrivarkollega till den gamle man som berättade att han inte haft råd att lösa ut ett brev på postkontoret i Stillwater: "Den berättelsen skar mig i hjärtat och den blev ett helt kapitel i Invandrarna."

Mobergs iver att tränga in i lokalhistorien kunde på många sätt stillas av redaktör Norelius, som själv var starkt hembygdsintresserad med perspektiv som i mycketharmonierade med Mobergs. Den berömde augustanapatriarkens och historieskrivarens sonson ansåg till exempel att invandrarhistorien alltför mycket tyngdes av kyrkliga, särskilt Augustanasynodens, förtecken. Därför lyfte han i artiklar och böcker fram vardagstillvaron med okristligt slit och robust, folkligt nöjesliv. Själv hade han i ungdomen varit en stor upptågsmakare som efter ett vad vandrat i vargskinnspäls genom sommarhettan till St. Paul. Trots att Teds färdigheter i talad svenska var lika stapplande som Mobergs i engelska överbryggades språkförbistringen av sympatier och intressen. Också gästen hade ju varit chefredaktör och flitig tidningskribent, ofta i den underhållande genren. Också till det yttre fanns likheter mellan de två välväxta männen som fann varandra i radikalism och utmaningslust. Detta

framskymtar i de långa intervjuer emigrationsforskaren Lennart Setterdahl och undertecknad i olika omgångar gjorde med Chisago countys *historicus*.

Trots stimulansen från "Minnesotas Småland" kunde Moberg inte undgå irritationen över det forna nybyggarsamhällets mentala begränsning, den som lokaltidningens redaktör tvingades foga sig under och som den chosofrie gästen gav ett välkommet avbrott från. Från det rum Ted skaffat honom i Chisago City hade Moberg utsikt mot ett bönhus. Sannolikt fann han utsikten betecknande, vilket vid ett av hans lärträknade återbesök hösten 1950 möjligen inspirerade till anteckningen: "Söndag i St. Croix Falls. Instängd på ett hotell med en flaska whiskey och Nya Testamentet."

Under den på många sätt heta sommaren i Minnesota kunde *Svenska Dagbladets* läsare följa en hel del av författarens upplevelser i de artiklar han skrev för att lätta upp ekonomin. Den 27 juli 1948 berättar han således om ett märkligt arkivfynd på Minnesota Historical Society. De timplånga spåravagnsresorna till St Paul i Mellanvästerns sommarglöd hade belönat honom med tidernas arkivupptäckt, ett tiotal dagböcker skrivna 1854-98 av den utvandrade östgöten Andrew Peterson. Minst 14 000 korthuggna anteckningar om livet på farmen i Carver county gav Moberg "en fullständig bild av en nyodlares och farmares liv i Minnesota". Sex anteckningsblock fylldes med excerpter ur dagböckerna. Sakuppgifterna var överväldigande i detaljrikedom och kunde lätt överföras till romanens berättelser om husbyggen, tappning och kokning av lönnsirap, översända äppelkärnor, snickring av likkistor, ihjälbitna får och barnafödslar på Nya Duvemåla. Andrew Petersons blandspråk lades i invandrarnas munnar och Moberg kunde gentemot kritiska lingvister som professor Einar Haugen på Harvard påstå att "den s.k. svenskamerikanska framträder fullt utbildad i denna handskrift som är det mest upplysande dokument jag känner till om den svenska bosättningen i Nordamerika".

Dagböckerna fångslade Moberg så att han ett tag planerade ett sommarkapitel om Karl Oskars farmarbestyr i Andrew Petersons efterföljd. Men inför en sådan djupdykning tvingades han konstatera att det var svårt att göra litteratur av de korthuggna och delvis svårtydbara anteckningarna. Andrew Peterson hade endast gjort en katalog över sina sysslor på gården, om känslor, stämningar och tankar skrev han sällan. Hans penna styrdes av okommenterade handlingar och händelser. I en sådan dagbok jämfördes hustruns nedkomst med en kos kalvning. Vardagliga händelser tarvade endast avskalade ord i farmarsamhället, precis som det varit i gamla landet.

Utvandrareposets huvudpersoner hade sina karaktärsdrag utmejslade i romanbyggets planeringsstadium. Oberörda av allt källmaterial var de iklädda

de egenskaper som styrde den episka strömfåran och genererade dramatik och stämningsslåge. Utifrån sin intuitiva känsla för romanens mänskliga drivkrafter blåste skaparen liv till exempel i Karl Oskars envishet, framåtanda, kompromisslöshet och trygga manlighet, allt egenskaper som Moberg fann hos sig själv och fick honom att raljera över Karl Oskars tråkighet. Motpolen till samhällsbyggaren Karl Oskar möter vi i den yngre brodern Robert, den veka fantasimänniskan som ödet så lätt slår mot. Också hos Robert som ger upphov till en äventyrsroman inom den stora romanen, har Moberg lagt delar av sin egen personlighet.

Vår litteraturs sannolikt mest älskade kvinnogestalt, Kristina, hade inte blivit det utan den dramaturgi endast författaren kunde bestämma över. Romanen krävde denna starka kvinnlighet, grundad på fatalistisk underkastelse för hustruns av Gud givna plikter, romantiska lekfullhet och sinnlighet som falnade under den upprotades tröstlösa hemlängtan. Dessa egenskaper tillhörde romanens kvinnliga huvudrollsinnehavare och kunde inte rubbas av historiskt belagda händelser.

Detsamma gällde ”den ostrygaste romanfigur, som jag någonsin haft i en bok”, författarens älskade Ulrika, som fick honom att undra över vad hon skulle ta sig för på nästa oskrivna blad. Ulrikas roll är i hög grad symbolisk. Hon representerar den av förmyndarsamhället nedtrampade som får social upprättelse genom Amerika. I den nyligen ventilerade doktorsavhandlingen *Mobergland* har Jens Liljestrand klarlagt hur utvandrareposet speglar författarens personliga syn på Sverige och Amerika i den tid författandet ägde rum. Ulrika har onekligen en viktig plats i det sammanhang där den historiska romanen kan ses som en produkt av den tid den skrevs i och därför även reflekterar författarens åsikter. Förvisso passar hon in i Mobergs syn på utvandringen som en förflyttning från förtryck till frihet och självförverkligande, något som han själv tyckte sig ha upplevt då hemmasittaren drevs ut till en annan världsdel. Även om det ofta är svårt att hänga med i Liljestrands djärva svängar måste man acceptera tesen att Moberg ville skildra ett skeende han kunde identifiera sig med.

Trots det sagda har romanens personer i hög grad färgats av de dokument författaren studerade. Det gäller inte minst Kristina. När Moberg fick Mina Andersons levnadsberättelse i sin hand slogs han av hennes närhet till Kristina. Det var hemlängtantemat som grep honom. På pärmen till Mina Andersons manuskript skrev han ”de talade om landet som de aldrig skulle återse” och han fyllde två anteckningsböcker som han gav titeln ”Lifvets skola af Cecilia”. Dessutom överförde han sina anteckningar till maskinutskrift. Moberg gjorde också en kortare sammanfattning med kommentarer under rubriken ”En

nybyggarhustrus minnen. Material sammanställt med Kristinas upplevelser”. Anteckningen ”Kristinas hemlängtan” intill sammanfattningens rubrik är ett starkt vittnesbörd om Mina Andersons påverkan. Man kan säga att Kristinas hemlängtan och främlingskap fick bekräftelse hos memoarskriverskan. Arkivfyndets betydelse sammanfattas av Gunnar Eidevall i följande mening: ”Och när Kristina i slutet av Invandrarna låg vaken i sängen och längtade efter ett land, där kvällarna var ljusa, då är det Mina Andersons memoarer som bildar bakgrunden till hennes hemlängtan.”

I de fem maskinskrivna sidor där Otilia Magnet berättar om ”Fifty Years in America among Church People” fann Moberg ett annat uttryck för en nybyggarkvinnas ensamma kamp med sin hemlängtan. Kommentarer som ”Obs. Kristina drömmer detta” markerar Otilia Magnets betydelse. Särskilt gripen måste han ha stannat inför hennes ”What good did it do to be in America in body and have everything, when your soul and heart longed to be where you were born?”

Ett manligt uttryck för främlingskap och utsatthet fann Moberg i en av morbrödernas ofullbordade memoarer. Peter Aronson i Iron River skriver bland annat om hur han och bröderna led av sina språkliga tillkortakommanden i den engelsktalande miljön. Moberg läste och skrev kommentaren: ”De gick som dövstumma i det nya landet. De kunde ingenting höra, ingenting säga. De hade varken bruk för öron eller mun.” I *Invandrarna* beskrivs motsvarande känslor hos Karl Oskar och Kristina.

I dessa och andra levnadsminnen har författaren funnit den inre verklighet och det emotionella flöde övrigt källmaterial ofta stängde dörren för. Samtidigt fick han bekräftelse på att de känslor han själv lagt in hos Kristina och de andra sammanföll med verkligheten. Intuitivt hade diktaren letat sig fram till det som vittnesbörden talade om.

Det stora utvandrareposet, som ockuperade tolv år av författarens liv och efter fullbordandet lämnade honom i ett tillstånd av vanmakt, var inte minst ett monument över de människor historieskrivarna negligerat. Moberg menade att fackmännens likgiltighet inför över miljonen utvandrare och deras otaliga efterkommande, släktled efter släktled, hade tvingat honom att själv bli forskare och själv uppdaga det som historikerna vänt ryggen åt. Från Odhners *Fäderneslandets Historia* hade han i byskolan inhämtat att historien endast gällde ”de folkslag och de människor som uträttat något minnesvärdt”. Eftersom utvandrarna inte räknades till de utvalda lämnades folkskolebarnen i okunnighet om ”den största händelsen i Sveriges nyare historia” som ”kostat landet mer folk än alla de krig, som det hade utkämpat.” Under förstudiet till romanen växte besvikelsen till upprördhet när han i till

exempel Hildebrandts hyllmeterlånga *Sveriges Historia* endast hittade en och en halv sida om utvandrarerna. För den mot etablissemangets misstänksamme var tystnaden talande: de styrande och deras trogna tjänare, historikerna, hade tagit avstånd från dem som övergivit landet och därmed blivit något av landsförrädare!

Även om det inte hade hänt att utvandrartemat erövrade den för andlig exil förutbestämde, skulle Moberg mycket väl ha kunnat skriva om utvandrarerna i protest mot glömskan och dess företrädare. Att låna sina ord till de försmådda hade ju varit en livsnerv i hans historiska romaner och skulle så förbli. Utvandrareposets tydliga intention att uppdaga verkligheten gav Moberg många vedersakare som harmades över den grovkorniga realismen i eposets första del. Olika auktoriteter började tala om hans vulgarisering och smutskastning av plötsligt hedervärda utvandrare. Såväl "Riksaktionen mot smutslitteraturen" med start i Uppsala som det "hemliga" småländska uppropet, lett av komministern i Algutsbodas grannsocken Örsjö, var spektakulära reaktioner på att en frispråkig romanförfattare skildrade utvandrarerna som han uppfattade dem.

Även om Mobergs besvikelse och upprördhet kring 1950 inte orsakats av historiker utan av tryckare som skriftställaren Ebbe Reuterdaahl i Uppsala och komministern John Samuelson i Örsjö, mildrades inte hans syn på fackhistorikerna, i all synnerhet som hans eget forskande och författande tycktes ha väckt liv i den slumrande svenska emigrationsforskningen. Den sista bok Moberg gav ut, *Otrons artiklar* (1973), blev också slagfält för slutuppställningen med historikerna. Det tunga artilleriet gavs av faktumet att året efter romansvitens fullbordande 1959 stod historikernas intresse för emigrationen i full låga. Historieprofessor Sten Carlsson och hans växande skara doktorander i emigrationshistoria hade plötsligt utökat Uppsala universitet "med en ny disciplin". De svenska akademikernas intresse för utvandrarerna spred sig "med ljungeldens hastighet", underförstått sedan Moberg lagt ned pennan som emigrationskildrare och utan något erkännande av den lekmanaforskare som lyft fram det under 114 år försmådda ämnet.

I *Svenska Dagbladet* där ju många av Mobergs resebrev från Amerika publicerats, hade han 1967 mött Sten Carlsson i polemik om utvandringen som historikerna glömde. Särskilt hade han gisslat professorn med frågan: varför dröjde det så länge för historikerna att upptäcka det stora ämnet? Carlsson hade svarat att historikern behöver ett tidsavstånd till en händelse, att ämnet måste hinna mogna. I *Otrons artiklar* svänger nu Moberg sin färla för sista gången över historieforskningen och konstaterar att stora delar av källmaterialet hunnit försvinna medan historikerna "suttit hemma och

väntat på att ämnet skulle bli moget”. Och han fortsätter: ”Redan 1948, tolv år före mognadens år 1960 var jag för sent ute med mina forskningar om utvandrarerna i Nordamerika.”

Kritiken riktades också mot chefen för det efter ”mognadens år” grundade Emigrantinstitutet. I ett radioprogram om institutets verksamhet 1972 hade undertecknad enligt Moberg kommit med samma förklaring som min lärare Sten Carlsson: ”Tiden var inte mogen förrän 1960.” Detta uttalande från en forskare som själv klagat över att källmaterialet höll på att försvinna, genererade följande mobergska sens moral: ”Som forskningsämne är amerikautvandringen inte blott mogen – den är så gammal, att den hunnit bli övermogen.”

Mobergsamlingen i Utvandrarernas hus ger ett imponerande vittnesbörd om målmedvetna källstudier under många år. Föresatsen att låta fiktionen grundas på historiska kvarlevor gjorde Moberg till något av en historiker, på samma sätt som han blev det under förarbetet till *Rid i natt!* De genom ihärdigt läsande framodlade kunskaperna blev så påträngande att han 1950 vid sidan om skrev den populärhistoriska boken *Den okända släkten*, där själva titeln är en anklagelse och där han inte missar chansen att väva in sin egen relation till utvandrarerna och Amerika.

Nu kan man fråga sig om författarens sökande i Småland och Minnesota blivit lättare om han haft tillgång till den uppsjö av avhandlingar och populärhistoriska monografier som publicerats efter 1970. Erfarenheten säger att närhelst en författare väljer ett historiskt tema krävs ett gediget sökande på gräsrotsnivå. Utan det folkliga källmaterialet – oral history, brev, dagböcker, levnadsskildringar – eller utan de skrifter utvandrarerna själva producerade, hade Mobergs emigranter knappast kommit till. Också om de tolv åren med utvandrarerna legat på 2000-talet hade grävandet i källmaterialet inte blivit mindre och de många avhandlingarna hade endast räckt till som ramverk. Man kan också med skäl ifrågasätta Mobergs påstående att så litet var producerat om emigrationen 1948. Tvärtom hade fältet länge befruktats av banbrytande undersökningar som Stephensons och Helge Nelsons eller en beundransvärd mängd historiekrönikor och självbiografiska verk. Visserligen var de sällan skrivna av vetenskapare utan av för kunskapen betydligt värdefullare ögonvittnen som Unonius och Norelius. I efterskriften till Sista brevet listade Moberg ett fyrtiotal tryckta verk och sex manuskript som han använt sig av. Mobergsamlingen i Utvandrarernas hus ger ännu starkare intryck av att källsituationen inte var så bedrövlig som den utmålas bland annat i *Otrons artiklar*.

Den som vid sitt första möte med ”Storstarken” fick en åthutning för att han liksom de andra emigrationshistorikerna i Uppsala skrivit utan referens till Mobergs insats, vill gärna avrunda denna exposé med konstaterandet att Mobergs väldiga epos mer än någonting annat tände en gymnasists intresse för amerikautvandringen. Sedan jag kommit till Uppsala inregistrerade jag snarast möjligt ett emigrationshistoriskt avhandlingsämne och jag bevakade det sedan ihärdigt under de år jag läste på min grundexamen. Att kasta loss för ett forskande bland våra utvandrare var en av Moberg tänd hägring som förverkligades 1964.

Man kan dock inte generellt påstå att utvandrareposet var en förutsättning för den moderna svenska emigrationsforskningen. Den låg onekligen i tiden kring 1960, oavsett hur länge ”mognadens år” varat. Just på sextioalet startades flera stora historiprojekt kring nutidshistorien. Ett handlade om andra världskriget, ett annat om emigrationen. Det väldiga statistiska flöde som runnit igenom Sundbärgs emigrationsutredning och demografiskt bearbetats av den så kallade Myrdalgruppen, kunde utnyttjas mycket mer i historiskt sammanhang. Det amerikanska källmaterialet, inte minst det statistiska, upptäcktes på allvar och historikernas tveksamhet inför subjektiva vittnesbörd som muntliga berättelser fick vika för accepterandet av alla typer av källmaterial. En av föregångarna var ju etnologen Albin Widén! Samtidigt kom utmaningen från det på sextioalet ifrågasatta löfteslandet i väster, där miljontals svenskättlingar bodde och där stoltheten över den i publikationer, historiska sällskap, museer och jubileer, inte minst det pionjärjubileum som firades året då Moberg inledde sina amerikavistelser. Att skördandet tid var inne manifesterades också av Emigrantinstitutet, där Moberg framstår som Gunnar Heléns medgrundare.

Det är inte första gången som en skönlitterär författare fungerat som slagruta för vetenskapen. Ivar Lo-Johanssons betydelse för forskningen kring statare och åldringsvård är ännu ett exempel. Man skulle nog våga påstå att en hel del av den ungdomliga entusiasmen kring vår emigrationsforskning och dess internationellt imponerande produktion vilade på Vilhelm Mobergs breda skuldror.

”En dröm att dö för”. Vilhelm Moberg skriver samtidshistoria

Av Anna-Karin Carlstoft Bramell

”Det finns något, som jag för min mänsklighets skull icke kan svika. Det finns värden, för vars skull jag måste stå det onda emot”. Så beskriver Knut Toring den omvälvande förändring han genomgår i slutet av 1930-talet.

Toring, som är huvudperson i Mobergs roman *Giv oss jorden!*, kommer till en ny och smärtsam insikt. Han inser att han inte längre kan fortsätta vara den pacifist som han trott att han var. Han tycker sig ha insett vidden av det fasansfulla hot som vilar över människorna i Europa. Efter mycket självrannsakan och grubbel kommer han till slutsatsen att han nu är beredd att strida för sitt land med vapen i hand. Han har fått en dröm att dö för.

Kommer någon för att med våld inskränka min frihet så måste jag stå honom emot. Så resonerar Knut Toring. Han avvisar därmed budskapet i Bergspredikan och finner plötsligt en annan väg. Det går inte längre att blunda, menar han. ”Den som icke ser skuggan, har slutit sina ögon för sanning och verklighet.”

Knut Toring är i förstås i första hand en gestalt ur en romansvit som Moberg gav ut mellan åren 1935 och 1939, men han kan enligt Moberg själv också läsas delvis som författarens alter ego, särskilt vad gäller hans resonemang kring frågor om försvar och våld.

Den förändring Moberg själv genomgick vid den här tiden kom att för all framtid att förändra hans syn på författarens roll. Nu var tiden kommen för ”den stora kallelsen” för svensk dikt – ”att ropa detta folk vaket”, säger Moberg, ”att väcka och egga och stärka vårt folks frihetsvilja och frihetssinne, [...] hindra det från att försjunka i den bedrägliga tron, att det gives någon fred utan frihet. Fred har allenast den fria människan och ingen annan, fred har allenast det fria folket och intet annat folk. Och diktarens lösen måste vara densamma som soldatens i den ställning han fått order att försvara: Aldrig ge upp – aldrig!”, skriver Moberg i ett manuskript till vad som förmodligen är ett föredrag och som finns bevarat på Kungliga Biblioteket i Stockholm.

I den sista delen av romansviten, nyss nämnda *Giv oss jorden!* som skrevs under 1939, går de utrikespolitiska nyheterna som ett ledmotiv genom hela berättelsen. Tyskland mobiliserar, brittiska regeringen kallar hem sin Berlin-ambassadör, Chamberlain förhandlar med Hitler i Godesberg, världen tittar på och slits mellan hopp om konstruktiva förhandlingar och fruktan inför

ett annalkande krig. Med nästan dagsaktuell träffsäkerhet fångar romanen *Giv oss jorden!* de stora frågeställningarna i samtiden, när Toring sitter vid radion och spánt lyssnar till nyheterna: när kommer kriget?

Om natten ligger Knut Toring sömlös, han tycker sig känna doften av blod från den människoslakt han befärad ska dra över världen. Han finner i sin stora oro en utväg genom att skriva sig fram till en känsla av befrielse. Och det är just här, i sitt skrivande, som han omprövar sin tidigare pacifistiska hållning. Den som dödar bara för att lyda order är inget annat än ett slött djur i en skock. Men det finns värden som är så höga att man för sin mänsklighets skull inte kan svika. Det är tron på andens suveränitet. Det onda är över oss: ”Urtidsodjurets gråfälliga, slemmiga huvud reser sig återigen i mäktigt majestät, och hotande faller dess skugga över länderna. [...] Sedan våldsriket i flera stater har återuppstått under hägnet av en ny tids knektkejsare, har fordom fria folk underkuvats, andens fria yttringar förkvävt, värnlösa varelser pinats och jagats fram och tillbaka som villebråd över gränserna”, skriver Toring dramatiskt om våldet som sveper över Europa i sin bok ”Dröm att dö för”.

”Under årtusenden har fria män och kvinnor brukat vår jord, de har alltid varit styva i ryggen. Ingen makt har någonsin tvingat dem att gå under fogdepiskan. Herrar som sökt lägga bojor på dem har de förr eller senare avskuddat sig”, heter det på ett annat ställe i *Giv oss jorden!* Det här är en motivkrets som vi känner igen från Mobergs nästa roman, beredskapsromanen *Rid i natt!*, i vilken Moberg väljer att lägga all kraft på just frågan om motståndets vara eller icke vara.

Torings nya insikter – jag måste stå det onda emot – blir intressant nog underlaget för det viktiga bud som förs av budkavlen i *Rid i natt!* På så vis kom alltså *Giv oss jorden!* att utgöra själva grunden för *Rid i natt!* De totalitära ideologiernas maktanspråk måste besegras. Våld måste nu tyvärr mötas med våld. Vi måste alla välja: självuppgivelse, eller motstånd, hävdar Moberg.

Rid i natt!, som utkom i början av oktober 1941, är en appell i romanform, en kraftfull uppmaning till svenska folket att agera nu, innan det är för sent. Moberg kunde naturligtvis ha valt att förlägga handlingen i sin nya roman till samtiden, för att peka ut de faror han såg omkring sig, som exempelvis Eyvind Johnson gjorde i sin fantastiska Krilon-trilogi. Men den här gången valde Moberg ett helt annat grepp. Nu blickade han hellre bakåt i historien och lyfte fram fiktiva människooöden ur en helt annan tid.

Romanen utspelar sig under år 1650, trettioåriga kriget har tagit slut och utländska adelsmän som varit drottning Kristina till hjälp belönas med att få

köpa skatterätten till småländska byar. Skatterätten till romanens Brändebols by i Småland har överlåtits åt en inflyttad tysk herremän. Byalaget beslutar gemensamt om att detta accepterar vi inte, vi kommer att göra motstånd. Tillsammans, när den dagen kommer. Men så, när stunden är inne, när fogden kommer för att tvinga männen göra dagsverken, så törs inte ålderman Jon Stånge sammankalla byalaget och lyfta bössan från väggen, utan fogar sig inför övermakten i förhoppningen att det ska gå att undvika blodspillan på det viset.

En enda bonde i Brändebols by vägrar att lyda påbudet från den nyinflyttade tyske herremannen och hans fogde. Han gör motstånd. Han, Ragnar Svedje, tvingas fly till skogs och leva gömd i en jordkula. På avstånd ser han hur byagemenskapen upphör och hur själarna sargas av att friheten tas ifrån människorna. Nu måste de tidigare fria männen göra tunga dagsverken vid den tyska herrgården, i stället för att bruka sin egen mark.

En budkavle som manar folket till resning sänds från en grannby till Brändebol. Budkavlen bär det röda tecknet, ristat i medbröders blod. Tiden är inne för uppbåd. Men ålderman Stånge har inte mod att föra den vidare utan gräver ner den. Ett uppbåd utsänt av herremakten finner till slut den förrymde Svedje och han sätts kvick i jord. På tredje natten efter avrättningen hörs buller vid ålderman Stånges dörr. Ingen människa syns till, men Stånge upptäcker att den nedgrävda budkavlen är borta. Budet om uppror för frihetens skull hade alltså inte gått att tysta.

Symboliken är tydlig. Sammanhållning är en förutsättning för motstånd. Berättelsen handlar mindre om den upproriske Svedjes tillvaro än om vad som blir konsekvensen för ett samhälle om dess ledare sviker löften om sammanhållning. Dagsaktuella politiska yttringar kan avlyssnas i de olika ståndpunkter som förs fram i berättarkommentarer och av romanens gestalter. Ålderman som har makten att samla männen till motstånd ger efter för kraven från den tyske herremannen och det gör han för att undvika öppen konflikt och våldsamheter. Men det hjälper inte. För byns ålderman är det viktigaste att liv sparas, för Svedje har ett liv i träldom inget värde. En fotnot i boken berättar förresten att Stånges släkt numera är utdöd. Detta grepp skänker romanen ett inslag av dokumentärt drag och är förstås en fingervisning om hur framtiden kan se ut för den som anpassar sig.

Personerna i handlingen markerar sina positioner för att understryka romanens tendens, dess budskap om motstånd, men de talar egentligen inte till varandra. De demonstrerar sina olika, politiskt representativa ståndpunkter, ibland tämligen övertydligt. Defaitism och motståndsvilja belyses och kommenteras. Eftergiftspolitiken nagelfars och avfärdas. Svedjes

liv i skogen är en ständig påminnelse för de förtryckta och plågade männen i byn om att det finns en möjlighet att vägra att underkasta sig den tyske herren – även om det kanske leder till döden.

Efter en tid beslutar sig männen i byn att smida vapen och göra uppror, inspirerade av Svedje. Svedjes funktion som förebild i berättelsen är överordnat hans egentliga trovärdighet som fiktiv gestalt. Han inser att man måste ta till vapen för att inte förlora sitt människovärde. Här finns en länk bakåt till den utveckling som Knut Toring beskriver i sin skrift ”Dröm att dö för” i *Giv oss jorden!*

Alla som har läst *Rid i natt!* vet att dess arkaiserande språk är särpräglat, suggestivt, laddat med omtagningar och förstärkningar. Det är en roman som i mycket hög grad verkar genom retoriska strategier. ”Från gård till gård, från socken till socken, från härad till härad kringföres i dessa dagar ett bud om frihet. Det får icke kvarhållas, icke nedläggas, det skall gå genom natt och dag”. ”Neka dagsverken! Hemsök adelsgårdarna! Kvitterra herrarna! Vi skall göra oss frie!”, ”Budkavle kommer! Budkavle går! Rid i natt, i natt!”. Romanen är fylld av känslosamma och kraftfulla formuleringar, som manar till sammanhållning och aktivt motstånd. Allegorin i sig själv är ett klassiskt, verkningsfullt medel för att skapa en opinionsbildande skuggbild av hur situationen egentligen ser ut.

I oktober 1939 hade de nordiska statscheferna samlats i Stockholm för ett möte som allmänt kom att uppfattas som en manifestation för sammanhållning och för neutralitet visavi stormaktspolitiken. Men när Finland överfölls blev situationen i praktiken en annan. Här kan man jämföra med romanens värld. Moberg skriver indignerat i sin fortfarande delvis outgivna stridsskrift ”Natten till den 13 mars” från 1940 om hur statscheferna lovade att ställa upp för varandra om den stunden kom när det fordrades, men hur de i praktiken svek tanken om sammanhållning. I romanens värld går byns frihet under i samma stund som ålderman Stånge underlåter att sammankalla byalaget för att ta strid mot den tyske herrens hantlangare, men inte bara det, utan alla förlorar på detta, även kringliggande byar – man behöver ju varandra för att kunna göra uppror.

Rid i natt! hade alltså en dubbel funktion, som både samtidsroman och historieroman. Moberg använder historien för att gestalta sin samhällskritik, för att berätta om olika förhållningssätt i samtiden, han använder 1600-talets Varend som underlag för en svidande uppgörelse med medlöperiet han såg runt omkring sig i Sverige i början av 1940-talet. Själva temat, individen på flykt i skogen, var han bekant med sedan ungdomen genom sitt stora intresse för historia och bland annat genom Hyltén- Cavallius verk *Varend*

och virddarne. Att ta sin tillflykt till skogen var en medborgerlig rättighet i det gamla bondesamhället. Andra viktiga källor var P. G. Vejdes *Kronobergs läns herrgårdar*, som redogör för 1600-talets adliga privilegier, om hur tidigare fria skattehemman gavs bort och om böndernas lidande under herremännens grymheter. För skildringen av den jordkula som blir Svedjes tillhåll i skogen fann Moberg historiska belägg i tingsprotokollet från Dufwemåla 1620.

Mobergs berättelse byggde alltså delvis på dokumenterade fakta. Redan i romanens motto – De vetta i andra land är allmogen träl, det befara de skall övergå dem, där del likväl äre födde frie folk” – betonas detta. Orden är hämtade ur Svenska Riksrådets protokoll från augusti 1650. Samma citat dyker förresten upp i artikeln ”Jorden och Friheten”, som Moberg publicerade i Eskilstuna-Kuriren 1940, i vilken gångna tiders allmoge får röst, precis som i romanen: ”Nu kommer det som ett eko ur det förgångna, från gråa bondehärars led: Vi gjorde vårt! Vi offrade vad vi hade! Vi betalade priset för friheten! För det omistliga!”, skriver Moberg.

Inskränkningarna i den svenska tryckfriheten har sin motsvarighet i den hämmande tystnad som bönderna i Brändebols by tvingas till. Handlingen, klädd i historisk dräkt, kretsar på så vis kring nyhetsstoff i samtiden. Också romanen gavs ett nyhetsvärde. Den kan läsas som en utveckling av manuskriptet till den nyss nämnda 46 sidor långa stridsskriften ”Natten till den 13 mars”. Den skriften tillkom ju som en uppmaning till svenska folket att inte acceptera den väg som de styrande ritat ut, genom sveket mot Finland och fredsuppgörelsen den 13 mars 1940, vilket var vägen till undergången för hela Norden, enligt Moberg. Moberg var själv på plats i Finland när freden slöts och upprördes djupt av Finlands ensamhet och utsatthet.

”Jag har aldrig tidigare sysslat med politik. Jag har flera gånger hört yrkesmännen på området myndigt förklara, att amatörpolitiserandet här i landet måste upphöra. Skulle icke en svensk medborgare äga rätt att göra sin röst offentligt hörd i den fråga, som gäller själva hans rätt att leva som fri varelse i ett fritt land?”, skriver Moberg i förordet, som han daterar ”I det fria ordets tid”.

Verkligheten såg dock annorlunda ut. Mobergs förläggare Tor Bonnier vägrade att låta publicera Mobergs stridsskrift. Tyskland hade anfällt Norge och Danmark samma dag som Moberg träffade sin förläggare. Tor Bonnier hävdade att boken var alldeles för aggressiv och polemisk, den skulle kunna försvåra för samlingsregeringen att hålla Sverige utanför kriget. Det är i besvikelsen över att inte få sin stridsskrift utgiven som Moberg antecknar i sin dagbok den 9 april 1940: ”Nu har det ofria ordets tid gått in”. Detta blir avgörande för hans skrivande de följande åren. Rätten att få tala och skriva

fritt är avgörande för ett fritt samhälle, hävdar han.

Inkräktares pekning är intressant nog i *Rid i natt!* ut som av just tysk härkomst. Här kan Moberg vara mera tydlig än i tidningsartiklarna från samma tid. Där talar han i mera vaga termer om varifrån hotet mot den uråldriga svenska friheten kommer. Han framträder som patriot, men inte som antinazist och han diskuterar heller inte den tyska politiken.

Under den här perioden, slutet av trettioalet och början av fyrtioalet, stiger Moberg fram i den svenska debatten och i svensk litteratur med en särskild resning. Hans engagemang i det dagsaktuella präglar nu honom och hans skrivande och dominerar över den tematik han väljer att ta upp.

Han ställer sig gång på gång i talarstolen och formulerar sig slagkraftigt och angeläget om behovet av ett ökat stöd för Finland och om den absoluta vikten av att värna den grundlagsskyddade tryckfriheten, även om det skulle medföra ökad kritik från utlandet. Han skriver tidningsartiklar och upprop, han tjänstgör som landstormsman i Nynäshamn, han skriver broschyrer och stridsskrifter om Finlands utsatthet och om samlingsregeringens undfallenhet mot tyska krav, han refuseras och kritiseras mycket hårt i socialdemokratisk press för att vara illojal mot samlingsregeringen och han ger ut *Rid i natt!* som blir samtidens mest lästa appell mot stöveltrampet söderifrån.

Utvecklingen han genomgår speglas i alla hans texter. Han hade ju ingen snäv genresyn, utan ägnade sig med liv och lust åt åtskilliga former, alla med syfte att väcka opinion, ett utmärkande drag för hans författarskap som präglade det från och med dessa beredskapsår och som blir särskilt påtagligt igen under 1950-talet, när Mobergs kamp för rättssäkerheten kom att föras i många olika genrer med stor kraft och uthållighet.

Han varnar i artiklar och debattinlägg för den "våldspyskos", den nya digerdöd, som han menar nu drar över världen. Författarna har ett särskilt stort ansvar, framhåller han, för att kämpa andens kamp mot våldet. Frestelsen kan vara stor att vända sig från det dagsaktuella och väja för de tunga frågorna. Men gör man det förnekar man sin kallelse, hävdar Moberg. "Det är diktarens självklara skyldighet att nu i stället rycka in till mänsklig och konstnärlig värnplikt genom att bruka det skrivna ordets instrument för påverkan av människor", skriver han i tidskriften *Nordeuropa* nr 1 1938.

I ett föredrag vid ett möte för Finland i Växjö den 21 februari 1940 betonar Moberg att det inte är någon enkel fråga, frågan om att ta till vapen mot dem som kanske kommer för att ta friheten ifrån oss: "Vi erkänner inte att våldet är någon skiljedomare emellan vare sig folk eller individer", säger han. Men så kommer det: "Men vad hjälper oss nu vår fredskärlek mot en angräpar? Vi har förklarat oss neutrala i stormaktskriget – vad hjälper det?"

Finland förklarade sig också neutralt – vad hjälpte det? Finland ville hela tiden underhandla om fred, men vad hjälpte det? Vi kan inte gå en fientlig armé till mötes och säga: Här har ni ingenting att göra. Vi är fredsvänner här, vi är neutrala. Nej, vi är inte hjälpta på det sättet”, sa Moberg i Växjö.

Den aktivistiska sidan som Moberg får sägas indirekt ha tillhört bland annat genom sitt medlemskap i Nordens Frihet propagerade för svensk intervention i Finland. Annars var ju betoningen markant i debatten rent allmänt på den nationella enigheten och försiktigheten. Moberg agerade själv länge mer eller mindre i enlighet med samlingsregeringens påbud. Han utmanade inte den officiella politiken eller krävde svensk militär till Finland, vid den här tiden, men betonade vikten av att stötta Finland på alla andra tänkbara vis.

I sin numera bortglömda text ”Till Sveriges bönder!” från 1939 som distribuerades som masskorsband till svenska jordbrukarhem skriver han mycket högrävarande och känslösamt om hur svenska bönder aldrig har underkastat sig främmande herrar eller förlikt sig med fogdepiskan. Moberg uppmanar de svenska bönderna till beredskap och han drar tydliga paralleller till de finska bönderna, som han lyfter fram som heroiska förebilder. Med starka appeller ska läsaren både skrämmas och inges hopp. ”Vår nations ryggrad är allt fortfarande allmogen”, skriver han. ”Svenska bönder skall nu – såsom så många gånger förr – visa världen vilket pris de sätter på en frihet, som de försvarat i tusende år. Jag tror fullt och fast, att svenska bönder icke heller i denna farostund finner något pris för högt, om det gäller Sveriges räddning. [...] Jag tillhör detta folk, jag känner detta folk, jag tror på detta folk.”

I sina föredrag för Finland försökte Moberg på liknande vis mana till samling och aktivt motstånd: ”Vi måste bistå Finland för vår egen skull – och vi måste göra det medan tid är. Och om vi nu inte gör vårt yttersta för att värna vårt gamla fria rike, så skulle vi nesligt svika både dem som levat här före oss och dem som skall leva här efter oss. Jag kan inte se att vi har något val – kampen gäller det högsta, det som vi inte kan leva förutan”, skriver Moberg i manuskript till föredrag som finns bevarade på KB i Stockholm. ”Nu får allt annat vika inför denna stora, allt överskuggande och allt överväxande uppgift: Nu ska vi rädda Sverige”.

Långt innan *Rid i natt!* kom ut hade Moberg alltså i flera olika sammanhang använt den motivkrets som ligger till grund för romanen. Gång på gång lyfte han fram allmogens tidlösa känsla för sin rätt till självbestämmande och till sin jord, i tidningsartiklar, föredrag, essäer och i romanen. Detta kommer att bli ett återkommande drag i Mobergs författarskap, just pendlingen mellan

dagsaktualiteter och historiska skildringar. Flera av tidningsartiklarna kan betraktas som embryon till *Rid i natt!*. Man kan nämna artikeln som ”Vapnet som icke får utlämnas” som refuserades av bland andra Dagens Nyheter, men till slut kunde tryckas av Göteborgs Handels- och Sjöfarts- Tidning. Även i artiklarna klär han sitt budskap delvis i historisk dräkt i och med de återkommande tillbakablickarna på gångna tiders allmoge. Förfäderna och deras gärningar ska framstå som förebildliga. Allmogens frihetskärlek ska verka som exemplum för dagens svenskar.

Samma motivkrets återkommer också i hans essä ”Svensk strävan”, publicerad bland annat som broschyr för Försvaret. Den kan av flera skäl läsas som en pendang till *Rid i natt!*. Moberg utvecklar sin bild av skogen som tillflyktsort, den frie mannens sista tillflykt undan ett outhärdligt tvång. Här tecknar han, som Otto von Friesen har påpekat, konturerna till Svedje i *Rid i natt!*. Han lyfter också fram 1650-talets politiska situation då ”livegenskapens skugga föll över svenska bönder”. En del av formuleringarna känns intressant nog igen från andra texter från samma tid, till exempel tidningsartikeln ”Jorden och Friheten” publicerad i Eskilstuna-Kuriren 1940. Moberg har funnit en motivkrets som han om och om igen utnyttjar för att försöka åskådliggöra vilka höga värden som står på spel. I ”Svensk strävan” från 1941 skriver han så här:

Det är ett sällsamt begrepp och ett sällsamt ord, detta: Frihet! Det är något som människor tveklöst dör för i denna dag. Det är något, som människor har dött för i alla tider och i alla länder. Det är något som ett oräkneligt antal människor har dött för i detta land, Sverige. Det stora priset för friheten, det omissliga, har erlagts av tusentals fallna män ur gråa bondehärars led. Vår allmoges historia vittnar för oss om det värde, som jordens folk satte på friheten; den är historien om strider och livsoffer för frihetens bevarande.

Hänvisningen till de tyska inkräktarna är i de här icke skönlitterära texterna förklädd i historisk dräkt och görs alltså något mindre provocerande. Det tillbakablickande perspektivet ska samtidigt förstärka den dagsaktuella appellen; den frihet som en gång har vunnits, går att försvara igen.

Moberg hade själva huvudmotivet – skoggångaren på flykt undan orättvisor i samhället – och berättelsen föll på plats i och med den politiska utvecklingen 1939–41: anfallet på Finland, ockupationen av Danmark och Norge, inskränkningarna i tryckfrihet, transiteringstrafiken, den bristande nordiska sammanhållningen, som han såg det.

De politiska omständigheterna gjorde att handlingens analogiska kraft framträdde tydligt för honom under skapandeprocessen. Den andra versionen

av manuskriptet låg färdig på morgon den 22 juni 1941, vid morgonkaffet hörde Moberg att Tyskland hade anfallit Sovjet. Frihetstemat – individen som söker sig utanför samhällets gränser – är ju också återkommande i hans författarskap. Man kan nämna gestalter som direktör Rosell, som utan framgång försöker bryta sig loss från samhällets regelverk en ångestfylld natt i romanen *A P Rosell – bankdirektör* eller kärleksparet Håkan och Märith som i *Mans kvinna* lämnar bygemenskapen för en osäker tillvaro i skogen, Knut Torings uppbrott från stadslivets jäkt och ytlighet, Valter Strängs upprörda avskedsord till redaktör Fläderbaum i *Soldat med brutet gevär* eller varför inte Amerika-emigranternas längtan att skapa något nytt och friare, parallellt med deras vilja att faktiskt överleva, att skapa förutsättningar för att få jord att bruka som går att leva av.

Att Mobergs arbete med berättelsen *Rid i natt!* präglades av de tryckfrihetspolitiska omständigheterna har han själv vittnat om. I en tidningsintervju efter kriget säger han:

Vad en ilsken författare som undertecknad ville säga i denna situation, det kunde han endast få säga i allegorisk form. I denna atmosfär kom *Rid i natt!* till. Jag skrev den alltigenom i en känsla av att jag utförde en överloppsgärning, gjorde något fullkomligt meningslöst: Arbetet påbörjades liksom kvällen före den yttersta dagen. Två tankar naggade ständigt sinnet medan jag skrev på romanen: För det första: Du får den aldrig färdig, därför att vi kommer i krig långt dess förinnan. För det andra: Om du mot förmodan får den färdig och utgiven, så blir den beslagtagen.

Som ni vet blev romanen en stor försäljningssuccé och berättelsen förelåg inom kort även som drama, radiopjäsa och film. Den här samtidiga spridningen av berättelsen i olika genrer och medier bidrog till att göra den till beredskapsårens främsta symbol för frihet. Att berättelsen kunde läsas som direkt utpekande samtidskritik eller som mera tidlös historisk skildring är en annan sak.

Man kan nämna att filmatiseringen, i regi av Gustaf Molander, var den enda svenska spelfilmen som tog klar ställning mot Tyskland före Stalingrad. När insåg Moberg vidden av det hot som Europa stod inför i slutet av trettioalet? I efterhand erkände han att han missbedömt ”barbariets expansiva karaktär” som han uttryckte det. Efter Anschluss fanns det dock inte längre någon ond gärning som han inte tillträdde Hitler, hävdar han.

Under åren fram till 1940 betonade Moberg i sina debattinlägg framför allt behovet av sammanhållning och fosterlandskärlek. Han försökte skapa visioner av ett Norden som gemensamt värnade sin frihet, men fann i april att det redan var för sent. När han insåg att tryckfriheten var snöpt, att det

inte längre gick att fritt föra fram sin åsikt eftersom det ansågs viktigare att vara lojal med samlingsregeringen, vände han sig mot de styrande.

Tidningarna utsattes ju vid den här tiden för mycket starka påtryckningar och ett hämmande regelverk byggdes upp med hjälp av både gamla och nya bestämmelser. Kopplingen mellan vad som skrevs i tidningarna och landets möjligheter att stå utanför kriget hävdades med emfas i den allmänna debatten och kom att prägla debattklimatet. Konsekvenserna av den repressiva tryckfrihetspolitiken blev omfattande. 264 tryckta skrifter beslagtogs under åren 1940-43 för att de ansågs kränkande för Tyskland eller båda axelmakterna. Det så kallade transportförbudet innebar att en tidning kunde nekas distribution med allmänna transportmedel om dess innehåll kunde skada Sveriges relation till främmande makt. Huvuddelen av pressen ställde sig bakom samlingsregeringens propåer om försiktighet. Som bekant fanns det undantag, som Torgny Segerstedt vid GHT, J. A. Selander vid Eskilstuna-Kuriren och Ture Nerman vid *Trots allt!*.

Man måste alltså särskilt betona Mobergs engagemang för tryckfriheten som han uppfattade som en omistlig förutsättning för demokratin. I Dagens Nyheter fick några författare ett par dagar före jul 1941 själva recensera sina senaste verk. Redaktör Torsten Flodgren telegraferade till VM den 5 dec: "Broder! Du måste omgående hjälpa DN's julnummer med en aldrig så kort rec om "Rid i natt!". Telegramsvara vänligen." Moberg svarade. Hans korta, pregnanta inlägg torde ha överraskat och möjligen irriterat tidningens chefredaktör Sten Dehlgren, som var ordförande i Pressnämnden. Moberg gör nämligen en mycket okonstlad översättning av bokens budskap: "Härmed begärd recension om min bok i år. Bokens budskap är följande: Neka slavtjänst i pressen. Hemsök informationsstyrelsen. Kvittera censuren. Avsätt pressnämnden. Budkavlen går. Rid i natt!"

Pressnämnden bestod av kända publicister och hade som syfte att granska pressen för att förmå den att idka självcensur för att underlätta regeringens arbete med att hålla landet utanför konflikter. Alltför kritiska uttalanden mot axelmakterna eller neutraliteten bedömdes som farliga för landets säkerhet. Den statliga informationsstyrelsen informerade landets alla tidningsredaktioner via TT om vilka nyheter som *inte* lämpade sig för publicering, genom att skicka dem på särskilt, grått papper. Denna märkliga period i svensk presshistoria benämns ju ofta som "de grå lapparnas epok". Men Moberg och många andra hävdade med emfas att pressens lojalitet med de styrande hämmade den fria debatten.

En studie av mottagandet av *Rid i natt!* i dagspressen visar att romanen lästes som en samtidsappell och att den presenterades av kritikerna som en

sådan och inte i första hand som en historisk skildring. Ivar Harrie i Dagens Nyheter framhåller för sin del att *Rid i natt!* har en betvingande styrka och är mästerligt utförd. Moberg har löst den historiska romanens stilproblem, det arkaiserande språket fungerar ytterst väl. Harrie avslutar sin recension: ”Dess innehåll är kort och gott: Budkavle kommer. På den vädjan finns bara ett svar: Budkavle går! ”Rid i natt!””

I Svenska Dagbladet skriver Gösta Attorps att *Rid i natt!* är en stor ”kampdikt”, som bringar ett angeläget ärende till landet. Anders Österling i Stockholms-Tidningen framhåller att romanen är mästerlig, med ett brännande aktuellt tema och stort symbol- och idévärde. John Landquist i det ännu vid den här tiden tyskvänliga Aftonbladet betonar dock det allmänt patriotiska på bekostnad av det direkt dagspolitiska och berömmar framför allt tidsskildringen med bonderesningen.

Efter överfallet på Norge och Danmark skapar Moberg alltså appeller som i ökande grad står i direkt strid mot samlingsregeringens strävan att försöka upprätthålla en dämpad ton i den politiska debatten. Han bryter sig mer och mer ur den samhälleliga gemenskap där uppmaningen till försiktighet generellt har accepterats. Så småningom kommer han att inta en synnerligen skarp hållning, med udden riktad direkt mot samlingsregeringen. Det blev inledningen på en oppositionell hållning hos honom som han kom att behålla livet ut.

Men de här åren, 1939-1941, resonerar han gärna mera känsloladdat om den svenska friheten. I en appell för ett lemlästard Norden, publicerat i tidningen *Nordens Frihet* i april 1940, skriver han: ”På grund av vårt läge kom vi sist i tur. Den 30 november... den 9 april... och den...? Vilket datum ska inristas i historien för oss? För det tusenåriga fria riket Sverige?”. Det är alltså fråga om när, inte om, slutet nalkas. ”Endast det folk lever som bevarar sin själ” heter det i artikelns avslutning i en direkt uppmaning till läsaren att försvara sig mot den annalkande inkräktaren. Samma appell formuleras av Ragnar Svedje i *Rid i natt!*.

Moberg vänder sig också personligen direkt till en av de ytterst ansvariga för den svenska politiken, till försvarsminister Sköld. Den 23 augusti 1941 skriver han personligen till Sköld:

”Jag kan icke ha något förtroende för en regering som låter tyska handelsfartyg fullastade med trupper passera genom Stockholms skärgård... Jag kan icke ha något förtroende för en regering som låter tyska bombplan obehindrat överflyga viktiga svenska militärområden vid kusten... Jag kan icke ha något förtroende för en regering som icke givit order åt luftvärnet att skjuta skarpt omedelbart så snart ett främmande militärflygplan visar

sig över våra vatten”. Visst är det spännande att Moberg även väljer att skriva direkt till en av de styrande, som han ser som ansvarig för delar av eftergifterna gentemot Tyskland. Detta är ytterligare ett tecken på det starka engagemanget och handlingskraften – han *kan* helt enkelt inte göra annat än att blanda sig i och göra sin stämma hörd. Utan tvekan är detta ett starkt drag i hans personlighet.

Dramat *Rid i natt!* är mera bortglömt än romanen, men är även det mycket läsvärt. Dramat bygger i än högre grad än romanen på retoriska uppreppningar och eggande fraser. Så här kan det låta när Svedjes Mor Sigga talar med sin son: ”Vår släkt har brutit denna jord och odlat den sedan urminnes tid.” Svedje svarar: Så sant som solen ännu går i sin led så skall den herren inte tvinga sin tyske trälhet på oss.” Mor Sigga säger: ”Trälfolk var de aldrig i slakten”. Dialogen är alltså påtagligt lidelsefull; gestalterna deklarerar mycket högrävarande sitt ställningstagande gentemot den tyske herren som plågar byn.

En av de gestalter som har fått en mer utvecklad betydelse för den ideologiska diskussionen i dramat jämfört med i romanen är älderman Stånges hustru Alma. Hon är mestadels tyst i romanen, men i dramat har hon fått en tydlig röst. När Stånge tappar modet och han sviker byns gemenskap av rädsla för konsekvenserna bäddar det väg för undergången. Men Alma, hans hustru, har i dramat en resning som faktiskt blir en parallell till Ragnar Svedje. Liksom han måste hon lämna gemenskapen hon lever i om hon inte ska gå under själsligt, när hennes make sviker. För henne är det otänkbart att kompromissa och försöka gå tyskarna halvvägs till mötes för att behålla något slags fred i byn. Alma försöker förmå sin make att lyfta ner bössan från väggen, att sammankalla byalaget i den tidiga morgontimmen när fogden kommit för att fösa männen framför sig som djur på väg till dagsverken hos den tyske herren. Men Stånge, han törs inte.

Alma säger bestämt: Om ni samlas alla, kan ni köra herredrängarna från byn.

Stånge svarar: Vi kunde nog göra det. Men jag måste ensam begynna. Varför just jag?

Alma, brusar upp och säger föraktfullt: Lyder du den herrrens befallning, så är du en fegling!

Stånge: Jag är ingen feg man, det vet du. [...] Men det var lättare att vara modig förr.

Alma konstaterar: Men mannen skall visa modet, när det behövs. Vad ska han eljest bruka det till?

För Alma blir detta en vändpunkt; hon har inte längre förtroende för sin

make eftersom hon inser att en eftergift ofrånkomligen leder till flera. Hon visar prov på en helt annan moralisk styrka än maken, vilket leder till att deras gemenskap upphör. ”Inte vet jag vilket som är lyckligaste lotten för en kvinna: Att leva med en man, som hon föraktar, eller att sörja den man död, som hon aktar”.

En intressant dialog som inte har någon motsvarighet i romanen är den mellan Stånge och en änka i byn, Annika. Båda intar den sortens övertydliga positioner som rent allmänt präglar berättelsen *Rid i natt!*, oavsett om vi talar om dramat eller romanen. Den enkla karaktärsteckningen lämnar inte utrymme för en djupare psykologiserad människoskildring eller irrationella karaktärer, men förstärker å andra sidan romanens karaktär av handfast appell.

Stånge ska här försöka lära Annika hur balansgången ska se ut för den som vill hålla sig väl med båda sidor i konflikten. Annika frågar efter vilken part man bör hålla sig till.

Stånge svarar: Det vet vi inte med säkerhet ännu.

Annika: Men vad ska vi göra nu, *innan* vi vet det med säkerhet. Det är *nu innan* som man borde ha vetskapen.

Stånge förklarar: Vi skall vänta och avvakta och inte uppreta någondera parten. Du måste vara mer försiktig. [...] Du skall hålla tungan stilla! [...] Och den som tiger har ingenting sagt. [...]

Sanningen skall vi akta och tjäna. Men om den är till förargelse, så behöver vi inte sprida ut den.

I Dramaten-uppsättningen hösten 1942 av pjäsen *Rid i natt!* hade alla hänvisningar i texten till ”tysk” ersatts av det beskedliga ”främmande” eller ”utländsk”. Men på stadsteatern i Göteborg gavs pjäsen utan sådana hänsynstaganden. Med Torgny Segerstedt i publiken fick pjäsen ett översvallande mottagande. Mobergs samtliga verk förbjöds för övrigt i Tyskland i juli 1942.

Vårvintern 1942 blossade en debatt upp om det historiska underlaget till berättelsen. Mobergs skildring av bondenöden under adelns välde kritiserades av bland andra professorerna Henrik Munktell och Bertil Boethius för att svartmåla svensk rättstradition. Moberg gick förstås i svaromål, det gjorde han som vi vet alltid, och åberopade en mängd källor och domböcker som underlag för sin skildring.

Debatten kring den historiska sanningshalten i hans roman visar i hur hög grad den uppfattades som ett försök att teckna en trovärdig och realistisk bild av 1650-talets Varend, parallellt med den uppenbara samtidsanalogin.

Berättelsens dokumentära ansatser gjorde att den betraktades som ett försök att skapa ett tidsdokument över hur det faktiskt kunde ha varit. Debatten visar också i hur hög grad Moberg kände det nödvändigt att försvara den tidsbild han tecknat. Det var angeläget för honom att visa att gedigen, närmast vetenskaplig kunskap om svensk historia låg bakom hans skildring av den grundläggande konflikten i berättelsen, den mellan Svedje och den tyske inkräktaren. Han hade gjort sin research, menade han, och han tog gärna en diskussion om källornas tillförlitlighet., liksom han exempelvis gjorde senare i samband med debatten om *Utvandrarromanerna*.

Sin inställning till förhållandet mellan diktaren och verkligheten har Moberg senare diskuterat i två olika uppsatser med samma titel, "Om historiska romaner". Han underströk vikten av att ha goda historiekunskaper, eftersom romanen då verkar på två plan, både på det historiska och på det dagsaktuella planet. Men han menade sig också dra en klar gräns mellan historia och historisk diktning: Historien handlar om det som har hänt, romanen om det som kunde ha hänt. (uppsatserna publicerades i *Otrons artiklar* 1973 och *Vintergatan* 1943).

Moberg använde som vi har sett gång på gång de historiska parallellerna för att mana svenska folket till motstånd mot hotet utifrån och, inte minst, inifrån. Knut Torings och Ragnar Svedjes dröm och motto är drömmen om värden som är större än det enskilda människolivet. Budkavlen är alltid på väg, någonstans, kampen för frihet går ständigt vidare, i alla tider.

I ett tal på Svenska flaggans dag i Gävle 1944 betonade Moberg att inget pris är för högt i den nödvändiga kampen för frihetens bevarande. Han hävdade att han själv var beredd att betala det priset. Han, som en gång i sin ungdom fick viss regional berömmelse genom sina underhållande beväringberättelser med udden riktad mot det svenska försvaret, talar med eftertryck om sin vilja att ge sitt liv i kampen: "Den dag då det hissas en duk med ett annat kors, är jag död. Det här landet är vårt, och vårt skall det förbli. Vi vill icke se någon flagga över våra huvuden med ett eller annat korstecken än det gula".

